AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEVINE

DJELA
KNJIGA LIII

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA
Knjiga 30.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

NIŠANI XV I XVI VIJEKA
U BOSNI I HERCEGOVINI

SARAJEVO, 1978

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

MONOGRAPHIE

KNJIGA LIII

SECTION DES SCIENCES SOCIALES

Livre 30.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

LES »NIŠAN« (STELES FUNERAIRES MUSULMANES) DES XVe ET XVIe SIECLES EN BOSNIE – HERZEGOVINE

Redacteur

JOVAN VUKOVIĆ,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO
1978.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIKA

Autor studije koja se ovom prilikom pruža čitaocima da se njom inspirišu za gledanje put našeg ovamošnjeg kulturnog nasljeđa, Š. B e š l a g i ć ima za sobom svoj tridesetogodišnji trud posvećen istraživanjima bosanskohercegovačkih spomenika izraženih na kamenu.

Poslije oslobođenja, izašavši iz NOB-a (u činu višeg oficira), Bešlagić je imao srećne okolnosti: da se administrativno bavi poslovima koji će ga kasnije, vrlo brzo, uputiti u vlastita istraživanja. Poslije odgovornih administrativnih dužnosti (povjerenik sreskog, okružnog i oblasnog narodnog odbora) uskoro (1952. god.) dobija takođe odgovornu funkciju direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. Uvijek predan svom poslu, on je ovdje počeo sticati iskustva određenog naučnog rada i pribirati građu za sopstvenu obradu date kulturne tematike. On osniva godišnjak Zavoda »Naše starine«, na čijem čelu dugo fungira kao glavni urednik. Posebno se opredjeljuje za proučavanje stećaka, i tim putem idući prelazi granice bosanskohercegovačkih atara — na zapad kroz Dalmaciju i na jugoistok kroz Crnu Goru. Pri tom on svoje duže i kraće radove objavljuje u odgovarajućim glasilima čitave naše zemlje — od Beograda, Cetinja do Dubrovnika i Zadra.

Razumljivo je da u tome nisu izostala ni društvena priznanja: 27-majska nagrada (1972), niz odlikovanja itd.

Kao što to pokazuje i ova knjiga, Bešlagić se sada nalazi u p u n o m n a p o n u s v o j e i s t r a ž i v a č k e s n a g e, — i već nam najavljuje dva svoja oveća rada, od kojih je jedan (sa vrlo interesantnom temom) već završen, a drugi je u toku izrade.

Svoja ovdje naprijed data izlaganja u smislu ocjene djela kome sam urednik počinjem jednim dijelom svoga referata pisanog po ovlašćenju Odjeljenja društvenih nauka, i dalje dopunjujući svoju ocjenu, poslužio sam se u dobroj mjeri i mišljenjem drugog referenta Husrefa Redžića, člana naše Akademije.

Kako nam to u predgovoru naznačuje, autor je dugo godina radio na »... evidenciji stećaka na teritoriji Bosne i Hercegovine«, pa mu se je u takvim uslovima dala prilika da prikuplja »podatke i o najstarijim muslimanskim nišanima« na toj teritoriji. Pristupajući obradi i ovog klesarskog nadgrobnog materijala, autor je htio da svoju novu temu obradi u svjetlu ovako formulisane svoje propozicije: »kako su ti svojevrsni nadgrobnici vremenom nastajali, a po svojim osobinama predstavljaju zanimljivu i važnu kulturno-umjetnička pojavu stare Bosne, naročito kao izraz ukorijenjene klesarske tradicije stećaka, to se autor odlučio na sređivanje i kompletiranje prikupljenih materijala, zatim na njihovu terensku dopunu, kao i na pregled starih nadgrobnih spomenika turske Anadolije...« (riječi iz Resuméa), odakle je, kao što se vidi, proistekla ova, dosta obuhvatna, studija.

Odmah možemo konstatovati dvije osnovne činjenice: a) sam zadatak koji je Bešlagić sebi postavio jeste od velikog značaja, osobito u današnje vrijeme kada se radi na svestranijem proučavanju »kulturnog nasljeđa« u Republici, b) što je autor imao prilike da muslimanske nišane proučava u Anadoliji i da, kako se iz njegova izlaganja to vidi, u dobroj mjeri prostudira tamošnju literaturu o načinima sahranjivanja i oblicima grobova — i to je opet od osobite vrijednosti za posao ove vrste.

Prema, mislim, sistematično utvrđenom planu, poslije Predgovora, njegova poglavlja se nižu ovim redoslijedom: 1) Uvod, 2) Postanak nišana, 3) Prikazivanje živih bića u islamskoj umjetnosti, 4) Nišani sa figuralnim predstavama, 5) Porijeklo i značenje figuralnih predstava na nišanima, 6) Nišani sa nefiguralnim predstavama, 7) Porijeklo i značenje nefiguralnih predstava na nišanima, 8) Natpisi na nišanima i 9) Hrišćanski nišani.

Razglobljenju svoju problematiku, Bešlagić vrlo savjesno i u dobroj mjeri iscrpno obrađuje. Svaki odjeljak sam za sebe predstavlja jednu globalno zaokruženu cjelinu; opisivanja i tumačenja su davana sa pristojnom mjerom naučne akribije. Posebna je vrlina i u tome što autor izbjegava apodiktička rješenja pojedinih, za ovakav posao vrlo složenih, problema. Kao ilustracija tome mogu poslužiti ovakvi primjeri njegova teksta: »...U nešto kasnijem vremenu ženski nišani počinju da se razlikuju i po svojim oblicima, posebno po ukrasima, dok u ovom najstarijem periodu nema izrazito ženskih nišana. Po toj okolnosti izgledalo bi da je u tom najstarijem periodu bio običaj da se samo umrlim muškarcima postavljaju nišani. Naravno, za kategoričan stav u tome pogledu nemamo argumenata« (podvukao ja — I. V.). Dakle, jedna lijepo data obazrivost: autor nije siguran da ga neće demantovati pronalazak koga primjera starijeg ženskog nišana (kao što je to ranije napomenuo).

On je jasno dokazao zajedništvo stećaka i nišana (prvi su drugima u osnovi poslužili za ugled: sami klesari muslimanskih nišana bili su hrišćani, a tek u kasnijem vremenu i sami muslimani izrađuju nišane sasvim drugačijih oblika).

Osim svega, veoma je važno da zainteresovan čitalac na jednom mjestu može naći klasifikaciju raznovrsnih oblika nadgrobnih spomenika na ovome terenu.

Opsežni opisi životinjskih likova i Bešlagićeva tumačenja same motivacije ovakvog ili onakvog izražaja pojedinih figura, pri čemu on vrlo oprez-

no ispravlja starija tumačenja (posebno kad je riječ o mitološki naslijeđenim, na jednoj, i novostvorenim prikazivanjima predođaba kako ih je običan čovjek svoga kraja mogao doživjeti, na drugoj strani, — to sve zaslužuje vrlo ozbiljnu naučnu pažnju. U tom smislu se daje i prevaga autohtonosti ovamošnje tradicije na račun kakvih prevashodnih uticaja sa strane; u tom pravcu ide i ideja o uticaju seldžučkih Turaka kao ograničenija nego što se je to moglo pretpostavljati kad je riječ o ovom starijem periodu. Vrijedna je pažnje i široka informisanost o upotrijebljenoj literaturi: 267 fusnota znači pristojnu obaviještenost.

Pohvalno se možemo izraziti i o naučnoj pismenosti autorovoj, što još i danas nije slučaj i kad čitamo objavljene naučne studije i manje priloge.

Sve ovo što je pozitivno rečeno o radu koji imam pred sobom, mislim da je potpuno zasluženo.

Sa ovom mojom ocjenom Bešlagićeve studije u izrazito dobroj mjeri se složio i naš član Akademije Husref Redžić, koji je, kao što znamo, vrlo blizak ovoj problematici kad je riječ o muslimanskim načinima građenja — u obliku kamena ili drveta. Stilovi obrade kamena za ovu ili onu potrebu imaju, svakako, svoje dodirne tačke. Svoj kratki referat Redžić počinje ovim pasusom:

»Pregledao sam rad Šefika Bešlagića NIŠANI XV i XVI VIJEKA U BOSNI I HERCEGOVINI, a pročitao sam i recenziju koju je za ovaj rad napisao akademik J. Vuković.

Želim da naglasim da je ovo prvi rad iz ove oblasti, tačnije studija o nišanima XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, iz vremena islamizacije bosansko-hercegovačkog naroda«.

Dakle, i ovim se Redžićevim riječima potvrđuje značaj ne malog Bešlagićeva poduhvata. Na svim, mogli bismo reći, slovenskim (pa kod nas i balkanskim) terenima čine se napori da se u današnjim prilikama što kompleksnije proučavaju spomenici duhovne i materijalne kulture. Obilaze se zemlje i krajevi i daleko van zemlje i terena gdje se dati spomenici nalaze, sve da bi se, kao što je to za svaki sektor društvenog razvitka potrebno, koliko treba i kako treba obuhvatile prošlosti pojedinih društvenih zajednica: i u granicama unutrašnjeg, na jednoj, i u granicama društvenih međuuticaja teritorijalno bliže ili dalje povezanih narodnih grupacija, na drugoj strani. Srećna je okolnost što u ovom slučaju imamo čovjeka koji je u podužem svom naučnom startovanju išao postepeno, sve šire razvijajući svoja naučna saznanja u ovoj oblasti istraživanja. Imajući u vidu da se u kompleksnijem ispitivanju naučni stvaralac (ako je on stvarno takav) mora sve više udubljivati i u etnološka ispitivanja, a posebno u situacije istorijskog razvitka datog vremena i na datom prostoru, Bešlagić se je stvarno trudio da dâ što puniju mjeru istraživanja baš u ovom smislu posmatranog. U tom aspektu gledano, vrlo ilustrativnu sliku nam predočavaju njegova tumačenja, na prvi pogled vrlo neobičnih, pojava: da se nišan može naći posvećen i pravoslavnom čovjeku koji je mogao naći načina da se usmjeri u smislu koegzistencije između osvajača i pokorenog čovjeka. Za tumačenje ovakvih i sličnih pojava je potreban istančan smisao za analizu događaja o kojima se u datom momentu govori.

U Uvodu sam najprije rekao nešto općenito o nišanima toga perioda, a zatim o njihovim nazivima i oblicima, te o njihovoj teritorijalnoj rasprostranjenosti. Jedno poglavlje je posvećeno pregledu primjeraka nišana sa figuralnim predstavama, a drugo pregledu primjeraka sa nefiguralnim predstavama. Tome slijede posebna poglavlja pokušaja objašnjenja porijekla i značenja tih predstava. Posebnim poglavljem obuhvaćeni su natpisi nišana bosančicom koji, sami po sebi, predstavljaju zanimljiv i značajan fenomen.

Tekstu sam priložio izvjestan broj fotosa i crteža figuralnih i ostalih reljefnih motiva, kao i natpisa, što je bilo neophodno za uvid u problem.

Sigurno je da su neki vrijedni primjerci ovih starih nišana nestali već prije moje evidencije, a nije isključeno da neki do danas preostali primjerak s moje strane nije zapažen. Mislim, ipak, da je ovo što prezentiram uglavnom sav materijal koji se odnosi na najstarije nišane, čime je on trajno sačuvan i stavljen na raspolaganje stručnjacima za dalja proučavanja.

Sarajevo, avgust 1976. g. **AUTOR**

PREDGOVOR

Radeći na terenskoj evidenciji stećaka, ja sam uvijek nastojao da zabilježim i ostale teritorijalno i vremenski bliske stare bosanskohercegovačke spomenike za koje sam pretpostavljao da mogu nešto značiti za proučavanje stećaka i njihove vremenske epohe. U veoma mnogo slučajeva sam zajedno sa stećcima ili u njihovoj neposrednoj okolini nalazio stara muslimanska groblja sa nišanima koji su po svojim osobinama u mnogočemu bili bliski stećcima, zbog čega sam o njima zabilježio najvažnije podatke. Taj materijal je stalno bio prisutan u mojim proučavanjima stećaka. U mnogim radnjama o stećcima ja sam ponešto rekao i o nišanima. Međutim, cijelo to vrijeme i sami nišani su predstavljali temu u čijem okviru su iskrsavala pitanja o kojima sam morao razmišljati. Zbog velike angažovanosti na proučavanju stećaka, nastojao sam i očekivao da neko drugi pristupi obradi nišana, kao svojevrsnih dragocjenih spomenika turskog perioda.

U okviru programa rada Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, kojim sam više godina rukovodio, uspio sam, zajedno sa saradnicima, da stvorim uslove za evidentiranje i proučavanje islamskih epigrafskih spomenika, među kojima epitafi nišana predstavljaju najbrojniji i najdragocjeniji dio. Rezultat toga je Zbornik islamskih epigrafskih spomenika M. Mujezinovića, orijentaliste-konzervatora pomenutog Zavoda, koji u nekoliko tomova izdaje Biblioteka »Kulturno nasljeđe BiH«[1]. Međutim, u pogledu proučavanja ostalih osobina nišana još uvijek smo samo na željama i očekivanjima. A godine prolaze i nišani nestaju. Kako su za mene osobito interesantni nišani najstarijeg vremenskog perioda, posebno figuralne predstave na njima, s obzirom na okolnost da u islamskoj umjetnosti nije dozvoljeno prikazivanje živih bića, odlučio sam se na sređivanje i kompletiranje materijala koje sam u toku proteklih 20 i više godina prikupljao. U tu svrhu su bila potrebna još neka dodatna terenska izviđanja, zatim uvid u literaturu, a onda i upoznavanja nadgrobnih spomenika na području turske Anadolije. Rezultat toga je ova radnja kojom sam nastojao da čitaocima pružim osnovne podatke o nišanima najstarijeg perioda, da objasnim njihovu kulturno-umjetničku vezu sa stećcima i da dadem svoj doprinos u rješavanju pitanja porijekla nišana.

---

[1] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974.

U Uvodu sam najprije rekao nešto općenito o nišanima toga perioda, a zatim o njihovim nazivima i oblicima, te o njihovoj teritorijalnoj rasprostranjenosti. Jedno poglavlje je posvećeno pregledu primjeraka nišana sa figuralnim predstavama, a drugo pregledu primjeraka sa nefiguralnim predstavama. Tome slijede posebna poglavlja pokušaja objašnjenja porijekla i značenja tih predstava. Posebnim poglavljem obuhvaćeni su natpisi nišana bosančicom koji, sami po sebi, predstavljaju zanimljiv i značajan fenomen.

Tekstu sam priložio izvjestan broj fotosa i crteža figuralnih i ostalih reljefnih motiva, kao i natpisa, što je bilo neophodno za uvid u problem.

Sigurno je da su neki vrijedni primjerci ovih starih nišana nestali već prije moje evidencije, a nije isključeno da neki do danas preostali primjerak s moje strane nije zapažen. Mislim, ipak, da je ovo što prezentiram uglavnom sav materijal koji se odnosi na najstarije nišane, čime je on trajno sačuvan i stavljen na raspolaganje stručnjacima za dalja proučavanja.

Sarajevo, avgust 1976. g. **AUTOR**

I. UVOD

Nišanima nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova Muslimana u Bosni i Hercegovini. Naziv je preuzet iz turskog i perzijskog jezika, uz to, ima još i neka druga značenja (meta, madež, orden i dar).

Odmah treba reći da kod Muslimana nema zajedničkih grobnica i da se svaki grob obilježava sa dva nišana, jednim kod glave, a drugim kod nogu umrloga.

Oblici nišana su raznovrsni. Postoje stele koje se u svom gornjem dijelu završavaju ravno, zatim kao krov na dvije ili na tri vode. Postoje četverostrani i višestrani prizmatični stubovi koji se u svom gornjem dijelu završavaju ravno, zatim na sljeme, onda kao piramida, ili kao prikraćena piramida sa polukuglom na kraju. Postoje i cilindrični stubovi koji su na gornjem kraju zaobljeni. Nadalje, postoje prizme koje u svom gornjem dijelu prelaze u valjkast vrat na kome stoji turban. Na mnogim stubovima su isklesane raznovrsne kape. Po zavojima turbana i po kapama raspoznajemo profesije umrlih. Znatan broj nišana, dakle, imaju čovjekolik izgled. Ta antropomorfnost nišana se postiže i manjom intervencijom klesara, kada se, npr., stele ili stubovi pri vrhu zarežu i u završnom dijelu zaoble. Svi se ti oblici razlikuju i po svojim dimenzijama; jedni su tanji, a drugi deblji, neki su niski, a neki visoki. I sama klesarska obrada je različita. Ima vrlo rustičnih, ali i vrlo pravilno i precizno oblikovanih nišana. U tome pogledu se osjećaju razlike i karakteristike pojedinih krajeva. Nije teško razlikovati nišane muškaraca od nišana sahranjenih žena.

Ovdje sam iznio samo nekoliko podataka o osnovnim oblicima nišana. Postoje i neki drugi oblici, kao što postoje i varijante, pa i varijeteti ovdje navedenih. Naravno, bez sistemskog istraživanja i studija nije moguće potpuno tačno utvrditi listu svih oblika nišana i dati njihovu sistematiku.

U ovome slučaju nas interesuju nišani iz najstarijeg vremenskog razdoblja, na kojima se prepoznaje snažan utjecaj klesarske tradicije stećaka. Kako ćemo kasnije vidjeti, to razdoblje obuhvata drugu polovinu XV i XVI v. Opšta karakteristika tih nišana očituje se u njihovim relativno velikim dimenzijama i reljefnim motivima koji su direktno preneseni sa stećaka, kako onim koji su čiste dekoracije, tako i onim koji su simboli ili figuralne predstave. Osim toga, nišani domaće provenijencije toga vremena nemaju

[illegible]
u njihovoj neposrednoj okolini.

[illegible]
da i groblja iz vremena osvajanja Bosne[4]

[illegible]

[illegible]
n. d. 1.

[illegible]

[4] Isti, n. d., 281 i 280.

[5] M. Mujezinović, n. d., 10

poprečnog gornjeg dijela bez njega, a ima i stubova sa piramidalnim završetkom bez polukruga. Prilažem tabelu najčešćih oblika najstarijih nišana (sl. 1).

Bilo bi vrlo nezahvalno te osnovne oblike vremenski dijeliti, zbog toga što za to nemamo sigurnih argumenata. M. Mujezinović misli da su relativno najstariji obelisci, a mlađi nišani sa turbanom.[6] Najvjerovatnije je da su se svi navedeni oblici klesali uporedno i paralelno, bez obzira na kojem su krajevima nastajali. Ipak se čini da su masovnije nešto ranije počele da se klešu stele iz jednostavnoga razloga što je takve nadgrobnike bilo mogućno izraditi sa [illegible], pogotovo ako su bez reljefnih motiva, ili sa malo jednostavnijih reljefnih motiva.

Ako bismo željeli da fiksiramo teritorijalnu rasprostranjenost naših nišana, to bi, s obzirom na velika uništavanja koja su ih vremenom snalazila, bilo dosta nesigurno. Može se reći da Hercegovina i zapadna Bosna danas imaju najmanje tih starih nišana, a da ih najviše ima istočna Bosna. Najbrojniji lokaliteti se ipak nalaze u širem regionu Sarajeva i oko Kalinovika, Rogatice, Goražda i Foče, gdje su Turci najprije stigli i ustalili se.

Kako sam već konstatovao, nišani su muslimanski nadgrobnici. Međutim, utvrđeno je da ih ima i nad znatnim brojem kršćanskih grobova, iz toga vremenskog perioda stoje spomenici koji se ni po čemu ne razlikuju od muslimanskih nišana, osim što je na njima uklesan krst ili natpis iz kojega doznajemo da je pokopani bio kršćanin, kao npr. u Kalimanićima kod Sokoca i u Oprašićima kod Rogatice. Takve nadgrobnike sam nazvao *kršćanski nišani*, te sam ih zbog toga uvrstio u temu ove radnje.

Napominjem da se u XV i XVI vijeku u Bosni pojavila još jedna vrsta osmanskih nišana. To su četvrtasti prizmatični stubovi relativno malih dimenzija, sa turbanom, koji put sa [illegible] kapom, klesani od kristalnog mramora iz Makedonije, sa oskudnim dekorativnim reljefima i redovno sa natpisom na arapskom jeziku. Klesani su u Skoplju i doneseni u Bosnu, zbog toga su nazvani »Skopaljski« ili po turskom »Üsküpski« nišani.[8] Broj tih spomenika je vrlo ograničen — evidentirano ih je u [illegible] oko 20 primjeraka. Te nišane, zbog toga što nisu domaće provenijencije, nisam obuhvatio ovom radnjom.

POSTANAK NIŠANA

S [illegible] razloga se postavlja pitanje postanka nišana kao nadgrobnih spomenika. Kako je došlo do toga da se nišani klešu baš u oblicima koji su poznati u našim krajevima? Gdje je i čime uslovljena prva pojava nišana uopšte? Na žalost, ovim pitanjima se još nismo ozbiljnije bavili, zbog čega je nemoguće danas na njih dati potpune i sasvim sigurne odgovore. A bez odgo-

[6] Isto.

[7] Š. Bešlagić, *Kršćanski nišani XV vijeka u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25—29.

[8] M. Mujezinović, n. d., 13—14.

vo[illegible] na ta pitanja nije moguće ni nišane kao svojevrsnu kulturno-umjetničku pojavu u Bosni i Hercegovini do kraja objasniti.

Rezultati istraživanja postanka nišana u našim krajevima mogli bi [illegible] od [illegible] na istraživanja koja se odnose na neka [illegible]. Dosada naime nije utvrđeno ni kako su nastali uspravno stojeći stećci. Kako je poznato glavni osnovni oblici stećaka su ležeći oblici — ploča, sanduk i sljemenjak. Od ukupno 66.478 stećaka, koliko ih je u svemu evidentirano, 95 % otpada na ležeće oblike[8]. Ako od uspravnih odbijemo krstače, onda ostali uspravni — stubovi i stele — zauzimaju svega 3 % ukupnog broja stećaka. Utvrdili smo da se takvi stećci nalaze uglavnom u istočnim krajevima Bosne i da po vremenu nastanka spadaju u kraj perioda [illegible] stećaka. [illegible] vrijeme postanka stećaka u obliku stubova i stela, ka[illegible] druga njihova svojstva [illegible] razlozi što sam u nekim svojim [illegible] radovima iznio pretpostavku da su oni nastali pod [illegible] nišana[9]. Zbog toga smatram da bi [illegible] po[illegible] stećci o pomoći [illegible] utvrđivanju [illegible] stećcih [illegible].

P[illegible] trebalo [illegible] nišane u naše krajeve [illegible] posvećen [illegible] u Bosni i H[illegible] S. M. T[illegible] [illegible] za nadgrobnike. Tu [illegible] Bos[illegible] ob[illegible] stara muslimanska groblja. [illegible] D. G[illegible] da Arap[illegible] potječu [illegible] u [illegible] sa [illegible] nadgrobnima[11]. [illegible] osvrtali na ovo pitanje.

Ne[illegible] prije dolaska u Bosnu Turci su [illegible] značne oblasti [illegible] Srbije [illegible] Makedonije. Oni su posebnu pažnju posvetili vojnoj i ekonomskoj organizaciji Skopskog krajišta koje je [illegible] bilo važna baza za daljnja [illegible] na zapad i sjever. Tada je [illegible] iskorištavan makedonski mramor za [illegible] nišana ugledajući [illegible] Bo[illegible] [illegible] stubovi [illegible] sa turbanima [illegible] geometrijskih [illegible] u početku bez natpisa. Kada su Turci [illegible] u Bosni [illegible] prve [illegible] kasabe, po [illegible] je [illegible] nišan. T[illegible] bilo u drugoj polovini XV vijeka [illegible] XVI v. Poznati primjerci su u Sarajevu, Foči i nekim drugim mjestima. Nazvani su *skopaljskim nišanima*. U kasnijim vijekovima klesani su u Skoplju i nešto veći, kako muški tako i ženski, nišani od kvalitetnijeg kamena, bogato ukrašeni pretežno floralnim [illegible] Bos[illegible]. Zvali su ih [illegible] *stambolskim nišanima* zbog toga što su se prije pojavili u Istanbulu. Neki od takvih su i danas sačuvani, npr. oni vezirski u Travniku. U Istanbulu [illegible]

---

[8] S. Beš[illegible], *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 48.

[9] S. B[illegible] [illegible] Beograd 196[illegible] [illegible]

[10] S. M. T[illegible] [illegible] Kalendar za 1940. g., 193.

[11] D. [illegible] *Muslimansko groblje*, Novi Behar XI, br. 5—8, 71—7[illegible]

[12] M. Mujezinović, n. d., 13—14.

nih džamija, posebno na Ejubu, gradskoj periferiji sa brojnim starim novim grobljima, vidio sam vrlo mnogo lijepo klesanih i ukrašenih nišana vrlo sličnih primjercima u Bosni koji su nazvani stambolskim ili carigradskim. Većina njih ima i natpise po kojima se vidi da su iz XVII i kasnijih vijekova. U nekim gradovima Turske, posebno u Anadoliji, npr. u gradu Kayseri, postoji veliko muslimansko starije groblje na kome su nišani uglavnom u obliku slabije klesanih a dosta velikih stela i četverostranih stubova [illegible] završetka, bez ukrasa i natpisa. Slično groblje [illegible] mnogo [illegible] grubo klesanih stela i stubova, bez ukrasa i natpisa [illegible] u Konji (sl. 2). I u nekim selima Anadolije sam vidio takve nišane. I u nekim mjestima Makedonije postoje stara muslimanska groblja sa grubo klesanim kamenim stelama, bez ukrasa i natpisa. Takvo groblje sam još prije 20 godina vidio u Debru (sl. 3).

Na osnovu ovih podataka vidljivo je, prije svega, da su skopaljski carigradski nišani upotrebljavani i u Bosni, zatim da su i neki bosanski nišani klesani po uzoru na skopaljske, a [illegible] za nas najvažnije [illegible] da su najstariji bosanskohercegovački nišani u obliku stubova i stela mogli imati svoje uzore u grubo klesanim nišanima koje sam evidentirao u Kayseriju, Konji i nekim drugim mjestima Anadolije, kao i u nekim mjestima Makedonije.

Posebno je zanimljiva činjenica da su Seldžuci u Turskoj svoje nadgrobnike najčešće klesali u obliku stela. Bile su to stele raznih tipova. Stele pretežno manjih dimenzija koje su se u gornjem dijelu završavale ravno, na dvije vode, na luk, na prelomljeni luk ili na prelomljeni luk sa još nekoliko [illegible] prije zašiljenog završetka [illegible] vidio sam u Arheološkom muzeju u Akšehiru i u Muzeju skulpture uz Indže minare medresu u Konji. Neke stele iz Akšehira publicirao je u [illegible] svojoj [illegible] R[illegible] M[illegible] Meridž (sl. 4).[14] U istoj radnji su objavljeni i neki primjerci seldžučkih nišana iz Akšehira u obliku stubova sa turbanima. Takav nišan je bio iznad Nasrudin-hodžinog groba.[15] Kako je poznato, ovaj čuveni turski satiričar humorista dugo je vremena živio u Akšehiru, gdje je krajem XIII v. i umro.

Izgleda da su seldžučke stele i uopšte seldžučki nadgrobnici najbrojnije zastupljeni u Ahlatu u istočnoj Anadoliji. Tamo su oni veoma bogato ukrašeni i redovno posjeduju natpise na arapskom jeziku. Nedavno je objavljeno veliko djelo o tim ahlatskim nišanima od autora Beyhan Karamagaralija iz kojega se vidi da ti nadgrobnici predstavljaju najviši umjetnički stepen te vrste turske umjetnosti[16] (sl. 5).

Iz uvida u dostupnu literaturu i pregleda jednog dijela terena u Turskoj, posebno u Anadoliji, mislim da se može reći da su osmanski Turci upravo

[14] R. M. Meridž, *Akšehir türbe ve mezarlar*, Türkiyat Medžmuası V, Istanbul 1935.

[15] Isti, n. dj., sl. 18, 22, 34, 50 i 56. U Akšehiru danas postoji Nasrudin-hodžino turbe, podignuto u seldžučkom stilu (obnovljeno 1905. g.), koje je predmet interesa velikog broja posjetilaca.

[16] B. Karamagarali, *Ahlat mezartaşları*, Ankara 1972.

[illegible] nadgrobnih spomenika kako [illegible] ku slubova sa turbanima. Preko bosanskih [illegible] Bosnu.

[illegible] R. M. [illegible] B. Karamagaral[illegible]

[illegible] na fragmentima stuko u istom [illegible] figure [illegible] u Konji posjeduje [illegible] gipsanih odljeva stuko-plastike na [illegible] raznovrsne figure [illegible] ptice, lavove, srne, pse, konje [illegible] fantastične životinje, stećake, ljudske figure, pa [illegible] scene u kojima konjanik [illegible] odnosno zalaza.

Među [illegible] neizloženim [illegible] kamenim [illegible] Etnografskom muzeju u Atini [illegible] sam [illegible] neke druge [illegible]

Posebno [illegible] početka XIII v. na [illegible] predstave [illegible] stilizovanih [illegible]

Zbog svega toga ne treba da nas čudi što se [illegible] pojavljuju figuralne predstave.

[illegible] nadgrobnika [illegible] kako [illegible] kulturi [illegible]

[17] R. M. Merid[illegible], n. d., sl. 45

[18] [illegible] spomenik br. 62, 63, 64 [illegible] 65 [illegible]

[19] B. Karamagarali, n. d., sl. 3, 5, 6, 7 i 8.

[20] [illegible] Islamska umjetnost, prevod s francuskog, Novi Sad 1967, [illegible] 65

[illegible] po svojim oblicima, a [illegible] seldžučk[illegible] [illegible] stiliziranim ornamentima, [illegible] je perzijsko-seldžučki islamski utjecaj (sl. 7).

[illegible] reljefnog repertoara anadolsko-seldžučk[illegible] [illegible] starih [illegible] [illegible] stilizacija i natpis[illegible] [illegible] Pozna[illegible] [illegible] od [illegible] preuzel[illegible] [illegible] [illegible] zatim [illegible] [illegible] (sl. 7).

[illegible] drugom mjestu ove radnje [illegible] da su u [illegible] IX [illegible] ispred grobova seldžučkih prinčeva.

[illegible] direktno preuze[illegible] određene [illegible] sa seldžučkih [illegible] je [illegible] seldžučko gleda[illegible] na

[illegible]

[illegible] str. 89.

28 B. Karamagarali, n. d., 26—29, sl. 91—100.

predstave živih bića u umetnosti doprinelo shvatanju relativno [illegible] kao objekti islamske umetnosti [illegible] figura[illegible] pre[illegible]stave stećaka.

[illegible] D o r n [illegible] u zborniku Ars Orientalis [illegible] 1959 god. [illegible] skupine seldžučkih kamenih [illegible] spomenika iz [illegible] Arheološkog muzeja u Alvonu [illegible] Skupina se [illegible] od 8 [illegible] prenesenih sa [illegible] Turbe u [illegible] Kon[illegible] [illegible] u Alvonu. Rad [illegible] kao [illegible] zaključak da [illegible] tu bilo [illegible] jer je jedan od [illegible] 192 [illegible] 86 cm.

Na [illegible] ovih kamena [illegible] iz Alvona [illegible] plitki reljefi sa [illegible] ptica [illegible] sa [illegible] zastav[illegible] na jednoj strani se vidi [illegible] sa [illegible] [illegible] [illegible] al[illegible] sa [illegible] na [illegible] kruna. Na [illegible] prikazan[illegible] na [illegible] sa [illegible] soko[illegible] (sl. 8). Na [illegible] sa dvojicom [illegible]. Osim ovih figuralnih predstava na [illegible] i cik-cak [illegible] i kružne [illegible] od kojih [illegible].

P[illegible] ove reljefne [illegible] našao [illegible] veza sa seldžučkim spomenicima u njihovoj [illegible] iz predislamskog perioda. [illegible] u Sibiru i u Mongoliji, [illegible] crteže na [illegible] u Gornjem Jeniseju i u oblasti Lene. Autor [illegible] u obzir i srednjoazijske stele tzv. »balbal« a [illegible] geometrijskim motivima [illegible] kamenim stelama koje su datirane u vreme od VII do IX v. Neke motive alvonskih spomenika autor dovodi u vezu sa [illegible] stepskih naroda [illegible] parale[illegible] nekih motiva autor je našao u seldžučkoj profanoj umetnosti iz XI—XII v.

Na [illegible] svega autor [illegible] da alvonski spomenici predstavljaju [illegible] seldžučke [illegible] umetnosti [illegible] XIII v. [illegible] seldžučkom predislamskom tradicijom[14]

PRIKAZIVANJE ŽIVIH BIĆA U ISLAMSKOJ UMJETNOSTI

Radi potpunijeg [illegible] figuralnih predstava u [illegible] da je [illegible] da se [illegible] na stav islama [illegible] predstava [illegible].

[14] K[illegible] [illegible] in [illegible] aus [illegible] III [illegible] 1959, 63-76.

Općenito se smatra da vjerski propisi islama zabranjuju predstavljanje živih bića u likovnim umjetnostima islamskih naroda, a u zapadnom svijetu se ponekad na islamsku umjetnost inače gleda jednostrano [illegible] shvatanjem i tako kao da je islam uopšte protiv umjetnosti.[24]

Među islamskim naučnim radnicima vođena je duga rasprava o pitanju zabrane umjetničkog prikazivanja ljudi i životinja. Neki od njih su se zalagali za [illegible] zabranu takvih predstava, a neki su zastupali suzdržavanje od [illegible] kao što su [illegible] osobito srebra i zlata. Konačno je [illegible] da zabranu treba ograničiti na prikazivanje [illegible] U vezi s tim napominjem da savremeni perzijski naučni radnik dr Zeki Muhammed Hasan misli da pitanje ograničavanja islamske umjetnosti ipak, još nije u potpunosti riješeno[25].

Kako je poznato, islamski vjerski propisi su se [illegible] na iskustvu [illegible] propisa jevrejstva i kršćanstva, naročito kada se radi [illegible] islamskih [illegible] umjetnosti [illegible] zadržavale sve vrijednosti zatečenih starih [illegible] kultura na taj način što su ih prilagođavale [illegible]. U arhitekturi su [illegible] upotrebljavani antički i kršćanski stubovi i kapiteli, a u mozaicima Velike džamije u Damasku jasno se vidi vizantijski [illegible]. Kaže se da su muslimani u Sasanidskoj baštini [illegible] za [illegible] sklonost prema [illegible] a u Vizantiji da su preuzeli ponekad [illegible] izobilje [illegible][26]. Netolerantnost prema prikazivanju živih bića [illegible] islama. Jevrejski vjerski propisi su strogo zabranjivali [illegible] ljudi i životinja, ali se [illegible] te zabrane često [illegible]. Znade se da su i sami rabini ponekad tolerisali takve [illegible], pa čak i davali dozvole za to u nekim prilikama, ali su uvijek [illegible] da umjetnička predstava neke figure ne posjeduje [illegible][27]. U jevrejskoj umjetnosti, međutim, [illegible] slika na kojima se prikazuje Bog, što znači da je zabrana u tome pogledu strogo poštivana. Slična je [illegible] i u ranom periodu kršćanske umjetnosti. Ok[illegible] da u [illegible] iz III vijeka nema [illegible] povezane sa [illegible] jevrejskom tradicijom. Iz [illegible] je poznat slučaj kada je Konstancija, sestra cara Konstantina, [illegible] biskupa Euzebija [illegible] da joj pošalje sliku Krista, a ovaj joj je odgovorio [illegible] da je [illegible] slika. Protumačeno je da se ta zabrana odnosi na [illegible] od Božjih zapovijedi, koja zabranjuje prikazivanje boga[28]. Još [illegible] biskup Asterius iz Amaze osudio [illegible] na kojima su bile prikazane scene sa životinjama, [illegible][29] [illegible]

[24] J. [illegible] hrvatska narodna umjetnost, [illegible] XVII [illegible] 6, Zagreb 1944, [illegible]
[25] [illegible] (na arapskom jeziku), Sumer XI, Bagdad 1955, sv. 1, 16.
[26] K. [illegible] Historija čovječanstva [illegible] Zagreb 197[illegible], 113 [illegible]
[27] [illegible]
[28] [illegible] Rijeka 1970, 15.
[29] Historija čovječanstva [illegible] 118.

[illegible] ...vajkada nisu [illegible] slike, čak su ih uništavali[20]

[illegible] umjetničkog [illegible] kao glavni [illegible]

[illegible]

[illegible] bez naro-čitog sistema, izabranih primjera o tome.

[illegible]

[20] Ch. Schug-Wille, n.d., 9.

[illegible]

[21] Historija čovječanstva ..., na istom mjestu

[illegible]

[illegible] pojedinačne predstave ptica, ovaca, gazela, [illegible] polunage kupačice, kao i čitave scene lova i igara[34].

Na [illegible] mozaiku prestone dvorane umajadskog [illegible] Mefdžer iz VIII v., u Jordanu, vidimo predstave [illegible] plastične ptice kao i druge živo[illegible] turu polunage plesačice[35].

Na zidnim [illegible] dvorca u Samari, [illegible] iz IX v. nalaze se takođe figuralne predstave[36].

I na predmetima primenjene umetnosti iz doba Abasida, [illegible] posebno u [illegible] iz IX v., koja je bila poznata po [illegible] dosta predstava [illegible] i životinja[37].

Na zidnim [illegible] sasanidskog dvorca u Nisapuru iz X v. [illegible] lovca na konju sa šlemom, kopljem, štitom i sa sokolom na [illegible] iz toga grada predstavljeni su motivi [illegible] konjanici, plesačice, ptice itd.[38]

[illegible] Lašqari Bazar iz XI v. u Avganistanu [illegible] sokolovima i dr., a naročito je zanimljiv [illegible] stvenika na zidu prestone dvorane[39].

Predenje kaže da je jedna kalifska palata iz X v. [illegible] abasidske porodice [illegible] kipove [illegible] njegovih dvorjana[40].

[illegible] vladanja berberske porodice Fatimida [illegible] u predstavama posebno u drvetu [illegible] Najveći domet je [illegible] živo[illegible] kapele [illegible] iz XII v. [illegible] na Siciliji.

Na zidnim [illegible] dvorca Alhambre u Granadi [illegible] Španiji iz XIII [illegible] scene lova, a na Lavljem [illegible] lavova. I na [illegible] predmetima [illegible] drugim umetničkim [illegible] u Španiji [illegible] Tako, [illegible] na kera[illegible] predmetima iz Mansure iz XI [illegible] divno stilizovanu figuru psa u trku[41].

[illegible] period Seldžuka [illegible] motiv [illegible] Damask iz X[illegible] predsta[illegible] na drvenim vratima [illegible] iz XIII [illegible] Beyşehiru u Tur[illegible] postoje figure životinja [illegible] u Turskoj iz XIII

---

34 *[illegible] čovječanstva* [illegible] 119 [illegible] D[illegible] 48 [illegible] na str. 78

35 Ista, n. d. 49. 56 [illegible] na str. 54. 58. C. [illegible] n. d. 25—[illegible]

36 K. O. Dorn, n. d. 77, [illegible] na str. 64 [illegible] 80

37 Ista, n. d., 91—92, C. J. Du Ry, n. d., 46—47

38 K. O. Dorn, n. d., 98—99.

39 [illegible] 104 slika [illegible] 105 C. J. Du Ry, n. d. 63

40 K. O. Dorn, n. d., 96; C. J. Du Ry, n. d., 61.

41 K. O. Dorn, n. d. 11[illegible], crtež [illegible] 60 [illegible] 112 [illegible] C. J. Du Ry, n. d. 74, sl. na str. 75 i 76.

42 K. O. Dorn, n. d., 129—131, crtež br. 76 na str. 131

[illegible] životinjske figure [illegible] na reljefu u štoku i kamenu dvorca [illegible] Turskoj iz XIII v. prikazan je u jednom slučaju vladar na konju kako [illegible] zmaja, a u drugom slučaju kako svladava lava[43]

[illegible] su narodi [illegible] poznati po svojim [illegible] bronzanom [illegible] i srebrnim [illegible] proizvodima [illegible] majstora iz M[illegible] iz XIII v. na kojima nalazimo ljudske i životinjske predstave na medaljonima[44]

[illegible] da [illegible] poznate perzijske tkanine (tepisi) [illegible] česti [illegible] ljudske prikaze[45]

[illegible] minijaturno slikarstvo [illegible] se [illegible] izražaja [illegible] Bagdadskoj školi [illegible] od XII — XIV v. te [illegible] Perzijskoj školi iz XV v. gdje [illegible] prikaz [illegible] figuralne predstave [illegible] Šah-nama [illegible] ep od Firdusija sa scenama rata, lova [illegible] perzijskih vladara i [illegible] ep od Hatifija sa minijaturama koje se odnose na [illegible] i privatni život Tamerlana, osnivača drugog [illegible] carstva [illegible] D[illegible] zbirka [illegible] pjesama od Kirmanija, zatim [illegible] Džami at Tavarih [illegible] historijskom [illegible] Manafi al [illegible] nalaze se prikazi Adama i Eve i napola [illegible] Adam i Eva su potpuno goli u kopiji knjige Kronologija [illegible] od Biruniya izrađene oko 1300 g. u Tebrizu. Postoje i slike koje prikazuju Muhameda i njegove prve saradnike sa oreolima. Tako je npr. prikazan Muhamed kako drži govor na takozvanom oprosnom hadžu[46]

Općenito se može reći da i pored zabrane u svim razdobljima [illegible] na [illegible] nailazimo na žive slike [illegible] kamenu, plastiku, keramiku, tekstil, metal, minijature i druge likovne tehnike [illegible] se prikazuju ljudske i životinjske figure. U vezi s tim treba istaknuti da se svi takvi umjetnički prikazi odnose na svjetovne, privatne, a ne na objekte i predmete koji su služili isključivo za religiozne svrhe. U [illegible] pogle[illegible] kao npr. što [illegible] u [illegible] Esref Oglu džamija u Beyşehiru. Ograničavanje u islamskoj umjetnosti se dakle [illegible] umjetnost svjetovnog karaktera u tome pogledu bila slobodna.

[illegible] to da se islamska [illegible] razvila [illegible] i da je [illegible] imala značajnog utjecaja [illegible] islamskih naroda što [illegible] u [illegible] izraženom [illegible] mišljenju [illegible] općenito bio protiv umjetnosti, ili da su [illegible] naroda nosioci [illegible] kulturnih vrednota[47]. Ili da je takvo mišljenje rezultat

---

43 [illegible] 150, 158—160, crteže [illegible] na str. 171 [illegible] na str. 172

44 C. J. Du Ry, n. d., 147

45 *Historija čovječanstva* [illegible] 12[illegible]

46 *Historija čovječanstva* [illegible] 131—133; C. J. Du Ry, n. d., 214—217; K. O. Dorn, n. d., 223—228

47 M. Kuz-Nikolajev, n. d., 335—336

raspoznavanja islamske umjetnosti i mjerila koja se kao šablonska ne mogu primjenjivati na novu i drugačiju umjetnost nego što je evropska. Moglo bi se čak tvrditi da su odredbe islamske vjere u izvjesnom pogledu stimulirale [illegible] kada se [illegible] hadis [illegible] kaže: »Doista bog je pun ljepote i voli ljepotu«.

[illegible] Dabit Š[illegible], *Temjezul tayyib minel habis*, Kairo 1347/1928, 40. U pre[illegible] [illegible] 33 [illegible] 47a pomogao mi je [illegible] Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, na čemu [illegible] ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

II. NIŠANI SA FIGURALNIM PREDSTAVAMA

Područje grada Sarajeva

Groblje kod Alipašine džamije

[illegible] stave.

a) [illegible] Lijepo je klesan i dobro je očuvan.

[illegible] (sl. 10).

b) [illegible] (sl. 12).

[illegible] Sarajevo 1910).

[illegible] tatarskom hanu [illegible] osvajanju Sarajeva [illegible].

[illegible] 1960. g.

Groblje na Alifakovcu

[illegible]

[illegible] zemlji.

[illegible]

[illegible]

[illegible] sjevernu stranu spomenika).

[illegible]

[illegible]

[illegible] n. d., 131

Groblje na Hanbinoj carini

U predjelu Hanbine carine, između Šeroke(?) [illegible] Komatina [illegible] Soukbunara(?), na padinama Trebevića nalaze se dosta velike površine [illegible] sa [illegible] koja su [illegible] četvrtina [illegible] [illegible] XV [illegible] s tim [illegible] najpoznatije iza austrougarske okupacije 1878. g.

Među najstarije nišane Hanbine carine [illegible] u obliku četvero[illegible] [illegible] [illegible] oko 1[illegible] [illegible] samo [illegible] prekoputa Doma kulture. Na [illegible] plastično je uklesana ruka d[illegible] sa [illegible] spruženim prstima (sl. 16).

Ovaj nišan je nedavno publicirao M. M[illegible][illegible].[49]

Groblje u Lukavici

Lukavica je naselje na jugoistočnim padinama M[illegible] [illegible] koja preko V[illegible] vodi u B[illegible] u sastavu opštine N[illegible] S[illegible].

Na [illegible] kafe Turbe, desno od ceste ka Butmiru, [illegible] kuće Osmana K[illegible]čevića, nalazi se muslimansko groblje sa nešto izdvojenom grupom od 8 uspravnih [illegible] po [illegible] najstarijih nišana u obliku četverostranih prizmi koje se p[illegible] završava [illegible]. Na tim nišanima [illegible] raznovrsne reljefne motive. Svojim relativno velikim dimenzijama i bro[illegible] [illegible] ističe se jedan između njih. Na jednoj njegovoj vertikalnoj strani prikazana je *ruka i d[illegible] ramena* i polujabuka (sl. 17), na drugoj luk sa st[illegible] i čomaga, na trećoj sablja i polujabuka, a na četvrtoj polumjesec i polujabuka.

Hrasnica

U naselju Hrasnica, opština Ilidža, nedavno je [illegible] stare Hrasnice do [illegible] pomaka(?) gornja je posovalo staro muslimansko [illegible] sa više nišana [illegible] oblika stubova [illegible] četverostranih [illegible] [illegible] [illegible] p[illegible] na nekim su se vidjeli motivi [illegible] sablje [illegible] od [illegible] Neki su spom[illegible] bili [illegible] prevaljeni, a neki oštećeni. Zbog intenzivne izgradnje u neposrednoj blizini groblje je stradalo i danas više ne postoji. Nišani su uništeni. S[illegible] [illegible] u svoje vrijeme zabilježio osnovne podatke [illegible] foto-snimke važnijih primjeraka spomenika.

Među nišanima u Hrasnici bila su [illegible] primjerak [illegible] predstave [illegible] zmije i ruke. Evo osnovnih podataka o njima.

[49] [illegible] epigrafika [illegible] Hercegovina [illegible] 1974, 159 [illegible]
[50] Isti, n. d., 160

a) — Na širokoj vertikalnoj strani djelomično oštećenog [illegible] visokog stuba četverostrane prizme na sljemenu nalazi se plastično predstavljen [illegible], a na [illegible] strani vidimo polujabuka (sl. 18). Nije poznato [illegible] kakvi motivi [illegible] na ostalim stranama.

b) — Debljina srednje visoka stela koja se također završava na sljemenu ima sa jedne šire strane urezane polujabuke [illegible] sa [illegible], sa jedne uže dvije polujabuke, zatim dva urezana polumjeseca [illegible] (sl. 19). Nije poznato da li postoje neki ukrasi na ostalim stranama ovoga [illegible].

c) — Treći nišan je u obliku srednje visokog [illegible] koji se završava [illegible] na [illegible]. Na jednoj [illegible] strani [illegible] ispod njega [illegible] sa [illegible] sa druge strane [illegible] buzdovana (sl. 20). Na [illegible] strani ovoga spomenika [illegible] polumjesec i polujabuka.

Zemaljski muzej

U bašti Zemaljskog muzeja zajedno sa stećcima nalaze se 2 nišana koji su u svoje vrijeme dopremljena sa lokaliteta [illegible] prvobitno postavljena.

a) — Prvi nišan je postavljen oko sredine zapadne ivice skupine stećaka ima oblik uspravne pravilne četverostrane prizme (kvadera) koja se pri vrhu pretvara u prisječenu piramidu i završava polukuglom. Ovaj stub — obelisk je visok oko 300 a širok [illegible] odnosno debeo 45 cm (jedan njegov dio je u zemlji). Dvije suprotne stranice piramidalnog završetka imaju po jednu polujabuku. Pri vrhu svih vertikalnih strana stuba urezan je [illegible]. Na [illegible] zapadnoj vertikalnoj strani ovoga spomenika tehnikom [illegible] predstavljena je jedna četveronožna životinja koja zbog [illegible] zavinutog repa najviše podsjeća na lava. Ispod [illegible] predstave je istom tehnikom isklesan dugačak mač sa krstolikim [illegible] nešto [illegible] između lava i mača [illegible] od mača (gledano ka spomeniku) urezan je u 15 redova natpis bosančicom.

Na suprotnoj [illegible] strani je prikazano koplje sa trouglastom zastavicom blizu [illegible]. Na južnoj strani je urezan [illegible] krug sa dvije urezane koncentrične kružnice od koga se spušta kratka obješena vrpca na čijem je kraju polujabuka. Ispod toga su još dvije polujabuke, zatim polumjesec, a [illegible] polujabuka. Na suprotnoj strani (dakle sjevernoj) [illegible] plastično [illegible] (depozit). Slika 21 prikazuje zapadnu i južnu stranu ovoga [illegible], a na sl. 22, 23, 24 i 25 prikazan je spomenik sa svih strana — zapadne, istočne, južne i sjeverne.)

Spomenik je prvobitno bio [illegible] u Brankovićima na Petrovom polju kod Rogatice pa je prije više od 60 godina prenesen u Zemaljski muzej. Kako se iz natpisa vidi obelisk se odnosi na Mahmuta Brankovića za koga [illegible] da je potomak poznate srpske despotske kuće Branković.

[illegible] njegov natpis je objavio i M. Vego[illegible]

[illegible]

[illegible] 300 × 45 × 45 cm. I ukrasi su im vrlo slični. Na [illegible] ploh. je po [illegible] tom razl kom što [illegible] vojvoda Radivoja Oprašića (sl. 27).

[illegible]

[illegible] ukrasima nije niko bavio.

Spomenik potječe iz druge polovine XV v.

Muzej grada Sarajeva

[illegible]

[illegible] Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 235.

[illegible] 1970, br. 225

[illegible] und der Hercegowina, II, Wien 1894, 260

M. Vego, n. d., br. 220

40 cm, a pri vrhu 45 odnosno 30 cm. Na jednoj široj vertikalnoj strani prikazana je polujabuka, ispod nje je polumjesec, a u donjem dijelu te strane prikazana je *figura psa* (sl. 30). Na suprotnoj strani se nalazi samo jedna polujabuka. Na jednoj užoj vertikalnoj strani, pri vrhu su polujabuke i rozeta, ispod toga je *ruka do iza članka*, sa [illegible] ispruženim prstima, do ruke [illegible] proteže sablja, a pri dnu je predstavljen [illegible]. Na [illegible] polujabuke, ispod njih [illegible] rozete; svi su ti motivi plastični.

Područje opštine Trnovo

Govedovići

Govedovići su selo u predjelu Crne Rijeke, udaljeno od centra opštine oko 5 km vazdušne linije na sjeveroistok. U zapadnom kraju sela, u neposrednoj blizini jednog [illegible] groblja, nalazi se 5 starih nišana i [illegible] stupova. Jedan između njih je u obliku četverostrane prizme sa postoljem, koja se prema vrhu završava kao prikraćena piramida. Njegove dimenzije iznad zemlje iznose 100 × 45 × 30 cm. Na njegovoj [illegible] široj strani plastično je [illegible] *lova na jelena*. Lovac je na konju [illegible] sa [illegible] a ispred njega je jelen. Odmah iznad te scene je natpis bosančicom urezan u [illegible] reda, koji do danas nije pročitan. (Spomenik je [illegible] zbog čega su [illegible] slova ispunjena, pa su slova danas vrlo slabo uočljiva). Iznad natpisa je jedna plastična četverolisna rozeta i [illegible] urezana rozeta, zatim [illegible] plastični polumjesec, a ispred njegovog otvora urezan krst čiji se [illegible] krakovi proširuju prema gore (sl. 32). Na njegovim bočnim stranama je po jedna polujabuka.

Spomenik sam evidentirao 1959. g.[28] Ranije [illegible] objavio njegovu fotografiju, ali nije uočio ni natpis ni [illegible] na njemu.[29]

Šišići

Nedaleko od Govedovića, s druge strane Crne Rijeke, [illegible] oko 4 km vazdušne linije na sjeveroistočnu stranu od Trnova, nalazi se selo Šišići. U zapadnom kraju sela situirana je nekropola sa 45 stećaka, a odmah do nje je [illegible] novo muslimansko groblje. Među [illegible] u obliku stele koja se prema gore nešto širi i pri kraju [illegible] završava polujabukom. Visina iznad zemlje je [illegible] bila 120, širina u gornjem dijelu 35, a debljina 18 cm. Spomenik je ukrašen sa obadvije šire strane. Na jednoj je plastično predstavljena [illegible] *čovjeka* sa nazna-

---

[28] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 130.
[29] V. Ćurčić, n. d., sl. 43.

kom o[illegible] nosa i usta. Oko lica je [illegible] povijen tordiran v[illegible]nac (sl. 33). Na su[illegible] strani se nalazi plastična višel[illegible]na rozeta [illegible] k[illegible] v[illegible] [illegible] od koga se prema d[illegible] spušta vrpca od d[illegible] [illegible]

Spomenik sam pronašao i evidentirao 1965. g. Do[illegible] [illegible]

Turovi

[illegible] Treskav[illegible] [illegible]
kao op[illegible] [illegible] udaljeno [illegible] oko 3 k[illegible] [illegible]

[illegible] selu [illegible] je [illegible]
[illegible] Međ[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] Spomenik [illegible]
[illegible] Dim[illegible] [illegible] iznad zem[illegible]
120 cm, [illegible] 45, a [illegible] 47 cm. Na [illegible]
plastična [illegible] sa [illegible]
[illegible] dodatk[illegible] [illegible]
[illegible] Figura je [illegible] odnosu na [illegible]
[illegible] na [illegible] strani. Pokraj glave je polaga
[illegible] (sl. 34). Na suprotnoj strani se nalazi [illegible]
[illegible] prema toj [illegible] (sl. 35). Na [illegible] strani je [illegible]
abaka.

Spomenik sam evidentirao 1956. g. Dosada [illegible] bio [illegible]

Područje opštine Kalinovik

Varoš

Na cesti Sarajevo — Kalinovik [illegible] 55 km [illegible] Kalinovik[illegible] nalazi se Dobro Polje, a odatle se za 1 sat [illegible] Varoš. Bliža zase[illegible] [illegible] Varoš [illegible] pokraj [illegible]
[illegible] kakve [illegible]
[illegible] Spomenik je
dobro [illegible] iznad zemlje
200 cm, [illegible] 40, a d[illegible] 36 cm. [illegible] strane. Na [illegible]
[illegible] plastično [illegible]
[illegible]
koju [illegible] Na trećoj strani je plastično [illegible] konja (sl. 36).

Pr[illegible] tematske strukture [illegible] postavke Vojnog muzeja JNA u Beogradu 1960. [illegible] Muzeja

[illegible] B[illegible], n. d., 181

[illegible] Kalemegdanu. Odobrenjem nadležnih organa [illegible] je 1960 [illegible] u Beograd [illegible] uz nekoliko stećaka i drugih [illegible] izložen na Kalemegdanu.

Spomenik sam pronašao i evidentirao [illegible] 1962. [illegible] sam ga u kraj XV ili u početak XVI v.[illegible]

[illegible] sam [illegible] da se na [illegible] kod [illegible] [illegible] nož [illegible] Na [illegible] noj drugoj strani je motiv sablje.

Područje opštine Sokolac

Kal[illegible]

Kal[illegible] od S[illegible]koca udaljeno oko 14 km zračne linije [illegible] pod imenom Stari Sokolovići [illegible] muslimanska nekropola [illegible] prizme koja se u svom gornjem [illegible] kuće [illegible] 280 [illegible] 43 [illegible] 24 cm [illegible] paralelnih crta [illegible] strane spomenika predstavljen je krst [illegible] gornjeg [illegible] kraka [illegible] od ostalih [illegible] strane [illegible] polumeseca [illegible]

Spomenik sam pronašao i evidentirao 1964. g. [illegible] kasnije i objavio. [illegible] sam da je [illegible] od članova [illegible] porodice Kalenanica [illegible] su tada već bili Muslimani[illegible]

Područje opštine Rogatica

N[illegible] Z[illegible] o njima ovdje dati osnovne podatke.

[illegible] Vojnom muzeju JNA, Vesnik Vojnog muzeja JNA [illegible] 5[illegible]

[illegible] Bosni, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25—29, sl. 1 i 2.

Šatorovići

Šatorovići su [illegible] selo koje je od Rogatice udaljeno oko 6 km vazdušne linije na sjeveroistočnoj strani. Na lokalitetu [illegible], 300 m [illegible] od zaseoka Okruglo nalaze se dvije skupine sa ukupno [illegible] stećaka [illegible] neposredno [illegible], nedaleko od zgrade Osnovne škole [illegible] je staro i savremeno muslimansko groblje.

M[illegible] na [illegible] primjerena nišana ističe se [illegible] u obliku [illegible] koji se [illegible] završavaju [illegible] iznad zemlje je 150, širina 3[illegible], debljina 26 cm. N[illegible] krovnim kosinama su po jedna [illegible]jabuka. Na [illegible] vertikalnoj strani [illegible] a prikaz [illegible] n[illegible] okrenute [illegible] Na [illegible] Ruke [illegible] naznačene. Iznad glave [illegible] figure [illegible] je nekakav motiv koji [illegible] spirale od kojih se spuštaju obične vrpce. Pr[illegible] bočnih strana [illegible] su [illegible] drugoj [illegible] strani [illegible]. [illegible] na krovnim stranama ima 3 [illegible] kružnice [illegible]. Na crtežu (sl. 40) prikazan je glavni nišan.

Spomenici su [illegible] klesani i očuvani. Evidentirao sam ih 1957. g.[64] [illegible] Ć. Truhelka [illegible] u Glasniku Zemaljskog muzeja iz 1895. g. donio je [illegible] crtež ukrasa prvog nišana.[65]

Ob[illegible]

Obrtići su selo koje se nalazi blizu ceste Sokolac — Rogatica, a od centra opštine je udaljeno oko 13 km vazdušne linije na sjeverozapadnoj strani.

Na lokalitetu Popovac, u Donjim Obrtićima, nalaze se ostaci starog muslimanskog groblja, sa nekoliko oštećenih nišana u [illegible] stećaka [illegible]. Na [illegible] jednog takvog [illegible] dimenzija oko 140 x 40 x 23 cm [illegible] su klesane dvije [illegible] figure. Jedna od tih figura je [illegible], a druga je [illegible]. U odnosu na [illegible] ima nesrazmjerno veće dimenzije (sl. 41). Na suprotnoj [illegible] strani je polujabuka, a na jednoj širokoj dvije jabuke, polumjesec i [illegible].

Spomenike sam pronašao i evidentirao 1957. g.[66]

Vragolovi

Vragolovi su selo koje je od Rogatice udaljeno oko 6 km vazdušne linije na zapadnoj strani. Na lokalitetu D[illegible]ak, oko 1 km zapadno od sela [illegible], [illegible] za Ba[illegible]ovo, nalazi se nekoliko skupina stećaka [illegible].

---

[64] [illegible] Stećci kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 250.

[65] Ć. Truhelka, [illegible] Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 336, sl. 20.

[66] Š. Bešlagić, n. d., 249.

[illegible] stare muslimanske nekropole. [illegible] (sl. 42). [illegible] vertikalnog [illegible] nalazi se pr[illegible]

[illegible] je dobro klesan [illegible] ga 1957. godine.

Područje opštine Foča

[illegible]

[illegible] 15 km [illegible] M. M[illegible] 1952. [illegible] Na[illegible] XV [illegible]

[illegible]

[illegible] na brdu Presicka [illegible] Na Zaravanku brda je [illegible] nekropola sa 234 stećka. Nedaleko od [illegible] nalazi se [illegible] muslimansko groblje. Na jednom [illegible] sa [illegible] četiri strane prizme [illegible] na [illegible] vrhu nalaze se [illegible] rozetice [illegible] predstave [illegible] polumjeseca [illegible] rozete [illegible]

[illegible] M. M[illegible]

Područje opštine Olovo

Bakići

Bakići su selo u predjelu M[illegible] udaljeno od Olova oko 4 km vazdušne [illegible] M[illegible] oko 400 m [illegible] je zapadno od sela [illegible] (sl. [illegible]). [illegible] Bakića [illegible] nalazi se osamljen [illegible] Originalno je [illegible]

[69] Kati[ć], n. d., 282

[70] M. M[illegible], E. D[illegible] m[illegible] tr[illegible] j e v i ć, *Džamija u [illegible]*, [illegible] Sarajevo 1954, 137

ćena visoka prizma koja se prema gore postepeno sužava, zatim prelazi u piramidalni krov sa ovećom kuglom na vrhu.

Spomenik je vrlo brižljivo klesan, a danas je djelomično oštećen. Publicirao ga je Ć. Truhelka još prije više od 80 godina[28], kasnije ga je temeljitije obradio M. Filipović[29], a i A. Benac ga je uvrstio u svoj katalog stećaka oko Olova[30]. Ja sam spomenik evidentirao 1964. g.[31] Smatram da po svim svojim osobinama spada u muslimanske nišane. U Bakićima i njegovoj okolini ovaj spomenik je poznat pod imenom »nišan«. M. Filipović i Vl. Skarić su ga takođe tretirali muslimanskim spomenikom.

Obelisk je sa postoljem. Sve njegove bočne strane ukrašene su tordiranim vrpcama. Stranice su mu tordiranim vrpcama podijeljene na polja. Na istočnoj su dva polja. U gornjem su dvije S spirale sa spiralnim podacima. Ispod njih je isklesana relativno velika životinjska glava sa otvorenim ustima i sa istaknutim donjim zubima. Ispod glave je kaciga, a ispod ove srcolik štit. Od kacige i glave se pruža plast koji se nešto povija i u dijelu završava. Između plasta i štita su zvijezda i spiralni zavoj. U donjem polju su dvije suprotne S spirale. Na zapadnoj strani su najprije dva suprotna spiralna zavoja, zatim između njih mala zvijezda na stopici. O zavojima vise tri grozda. Ispod toga su isti motivi kao i na prethodnoj strani: životinjska glava, kaciga, štit, rozeta i spirala. Na južnoj strani su tri polja. U prvom su dvije S spirale, ispod njih su opet životinjske glave, štita, rozete i spirale. Niže od toga vidimo opet dvije S spirale i rozetu između njih, a još niže dva spiralna zavoja o kojima visi po jedan grozd i između njih rozeta. Četvrta strana ima četiri polja. Prvo je ispunjeno dvjema S spiralama, drugo ima uobičajene motive životinjske glave, kacige, štita, rozete i spirale, u trećem su dvije S spirale i dvije rozete između njih, a u četvrtom dva spiralna zavoja.

Svi ukrasi su plastično klesani. Glavna pažnja je posvećena životinjskoj glavi, štitu, kacigi i plastu, a sve ostalo služi kao dekorativna dopuna. Mislim da se može tvrditi da se ovdje radi o *glavi vepra* koja zajedno sa kacigom, štitom i plastom sačinjava grb pokopane ličnosti. (Na sl. 43 spomenik je prikazan sa jugozapadne strane, a na sl. 44, vidimo svaku njegovu stranu posebno).

Područje opštine Nevesinje

Bijenja

Na velikom seoskom starom i savremenom muslimanskom groblju u selu Donja Bijenja, oko 9 km zračne linije na sjeveroistočnoj strani od Nevesinja, u istočnom kraju Nevesinjskog polja, u neposrednoj blizini nekropole sa

28 Ć. Truhelka, Dva herceg-bosanska spomenika ..., Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889, 75.

29 M. Filipović, *Starine u Bakićima kod Olova*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, Sarajevo 1928, 73—75.

30 A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 26—28, T. XVI, sl. 24a—24g.

31 Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 232.

[illegible] starog i novog pravoslavnog groblja, nalazi se jedan sasvim [illegible] klesan nišan. To je šesterougaoni prizmatični stub visine 170, debljine 33 cm, koji u gornjem dijelu prelazi u valjkast vrat i završava se [illegible] i nešto izduženom glavom koja je sa jedne strane klesana tako da predstavlja *lice čovjeka*, sa naznakom očiju, nosa i usta. Odmah iznad [illegible] oko glave se proteže [illegible] vrpca koja bi mogla da predstavlja [illegible] (sl. 44). Površina lica iznosi oko 25 x 17 cm.

Ovaj nišan je 1960. god. uočio M. Mujezinović (sl. 45).

Nišan pripada jednom od naših najvećih muslimanskih groblja koje je inače [illegible] zanimljivo po arhitekturi (sl. 46).

Područje opštine Prozor

Varvara

Varvara je selo koje je od Prozora udaljeno oko 10 km zračne linije na zapadnu stranu, pokraj ceste za Duvno. U zaseoku Paćevo, oko 800 m istočno na Bijele gomile, turbeta bega Kopčića, a u dvorištu Mite Zečevića nalaze se dva stećka, sa ukrasima, i u njihovoj neposrednoj blizini jedan nišan u obliku [illegible] je gore zašiljene ploče (115 x 56 x 20 cm). Na jednoj njegovoj širokoj strani plastično je isklesana *figura konja*, sa nogama koje su gore okrenute (sl. 47). Na suprotnoj strani su polumjesec i tri polujabuke.

Spomenik je uglavnom dobro klesan i očuvan. Evidentirao sam ga 1958. god.[29]

Područje opštine Glamoč

Kamen

Kamen je selo pokraj ceste ka Livnu, udaljeno od Glamoča oko 3 km zračne linije na jugoistočnu stranu. Ovdje su nađena dva primjerka nišana sa likovnim predstavama.

a — Na muslimanskom groblju odmah do sela, pokraj puta ka selu [illegible], nalazi se i više primjeraka starih nišana raznovrsnih oblika. Na jednom starom nišanu u obliku stuba sa turbanom (danas je turban odvaljen) dimenzija 100 x 22 x 22 cm, plastično su predstavljeni motivi *ruke i ptice na njoj* (sl. 48). Na drugoj strani ovoga nišana vide se štit kružnog oblika i mač ispod njega. Na trećoj strani je prikazana sablja. Fotografiju ovoga spomenika dobavio je V. Ćurčić prije 30 godina.[30]

b — Još jedan nišan na ovome groblju je za nas zanimljiv. To je prevaljena i okrnjena prizma. Na jednoj strani ovoga spomenika predstavljena je

---

[29] Tatić, n. d., 290.

[30] V. Ćurčić, n. d., 125, sl. 23. Vidi i D. Sergejevski, [illegible] Glasnik Zemaljskog muzeja LIV, Sarajevo 1942, [illegible]

ruka [illegible] koja drži neki okrugao predmet.

Spomenik sam evidentirao 1965. g.[78]

PORIJEKLO I ZNAČENJE FIGURALNIH PREDSTAVA NA NIŠANIMA

Na [illegible] navedenim [illegible] područja [illegible] pod [illegible] Borovo [illegible] Sokolac [illegible] Foča, Olovo, [illegible] Prozor, [illegible] 29 [illegible] samo se [illegible] klesana 43 [illegible] vrsna figuralna motiva.

Na 24 [illegible] predstave [illegible] ptice [illegible] više primjeraka [illegible] ptice [illegible] ljudske figure se [illegible] 2 samo [illegible] predstave [illegible] 14 predstavi [illegible] štaju čitave ljudske figure.

S [illegible] predstave [illegible] klesane [illegible] no [illegible] prasuđene u [illegible] kao što je predstava [illegible] u Štro[illegible] [illegible] predstava, kao što je [illegible] na [illegible] Obr[illegible] kao što je predstava [illegible] u Dr[illegible] M[illegible] sa veoma [illegible] klesan [illegible] sa dosta [illegible] je [illegible] stor[illegible] [illegible] u B[illegible] lova [illegible] koja je [illegible] od [illegible] pa [illegible] zagonetne.

Pokušajmo [illegible] razloge [illegible] i značenje figuralnih predstava na nišanima.

Ptica

Ptice su različito predstavljene. U jednom slučaju [illegible] ptica [illegible] zajedno sa [illegible] sa lukom i s[illegible] [illegible] a u ostala dva slučaja se ona nalazi na [illegible] čovjeka. Os[illegible] izgled ovih ptica ne pruža dovoljno materijala da bismo mogli kategori[illegible] da se radi o [illegible], ali po nekim okolnostima [illegible] figura [illegible] po tome što se nalaze uz [illegible] kao [illegible] se najprije može govoriti o predstavi sokola.

[illegible] predstava ptica ima na stećcima relativno najviše u Herce[illegible] [illegible] Čer[illegible] [illegible] (sada u bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu), koji na jednoj [illegible] na čitavu kompoziciju [illegible] u trku koga napadaju soko, pas [illegible] sa lukom [illegible]. Na suprotnoj strani [illegible] stećka se

[78] S. Bešlagić, n. d., 134

[illegible] Bosnu [illegible] sa 4 sokola [illegible] u Krajini [illegible] posle [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] pr[illegible] iz [illegible] [illegible] na k[illegible] pr[illegible] [illegible]

[illegible] Ar[illegible] [illegible] Perz[illegible] [illegible] u islamskoj umjetnosti naveden je primjer da se na zidnim slikama sasanidskog dvorca u Nišapuru, iz X v., [illegible] Za Ar[illegible] se kaže da su [illegible] [illegible] Perz[illegible] od sokolova za lov [illegible] [illegible] i čime bilo [illegible] [illegible] da to [illegible] se na to privikla, ispunjenu životinj[illegible] i vozali [illegible] dobivali bi i meso iz očnih [illegible] u kol[illegible] pod [illegible] da je [illegible] da bi se nahranila. Kasnije tako [illegible] [illegible][11]

Postoje podaci da su feudalci naših naroda, naročito vladari u srednjem [illegible] za lov sa sokolovima. Navodim sa[illegible] Hrvoj[illegible] glagoljskog misala na kome je ova herceg [illegible] scena na konju sa sokolom na ruci. U periodu turske vladavine u Bosni i Hercegovini, lov sa sokolovima je predstavljao veoma [illegible] za [illegible] ljudi. O tome govore i naše narodne pjesme. U [illegible] su postojale posebne jedinice koje su [illegible] bavile [illegible] sokolova. T[illegible] ljudi su se zvali [illegible] [illegible] Lovom sa sokolovima bavili su se [illegible] Bosanci sve [illegible] godina. U muslimanskim narodnim pjesmama se često [illegible] junak bez obzira da li se radi o muslimanu ili nemuslimanu, naziva sokolom ili se [illegible] osobine upoređuju sa osobinama sokola. Tako se u jednoj pjesmi [illegible] kaže:

»Koj' ono dobar [illegible] Bosne
Pos[illegible] [illegible]
To je soko Blažević Omere.«

U [illegible] drugoj našoj muslimanskoj narodnoj pjesmi se ovako kaže:

»Koliko [illegible] Kotare [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] Janković Stojane!«[11a]

[illegible] Sarajevo [illegible] Srećković, Kadrovsko-topografski pregled, Sarajevo 197[illegible] V. Ćurčić, [illegible] Sarajevo 1936, 8.

[11] [illegible] Islamska umetnost (prevod s francuskog), Novi Sad 1971, 98–99.

[11] V. Ćurčić, n. d. 11.

[11a] Gajret, br. 6, god. 1934, str. 126–127

Pojavu ptica na stećcima objašnjavamo uglavnom dvojako, već prema situaciji u kojoj su one prikazane. Ako su prikazane zajedno sa lovcem, jer [illegible] dakle kao element lova, onda ih [illegible] sokolovima, a ako su uklesane uz motiv krsta, onda su to vjerovatno golubovi, koji po kršćanskoj [illegible] simbolizirani pokojnikove duše koja leti na drugi svijet, ili su znak Svetog duha, za [illegible] bračne ljubavi i sloge.[8]

Htio bih da navedem još jedno, doduše usamljeno, ali zanimljivo mišljenje o pojavi ptice na stećcima [illegible] jednoj starijoj [illegible] objavljeno 1939. god. Vejsil Ć[illegible] rekao da se na mnogo primjeraka stećaka, kao i [illegible] muslimanskih nišana nalaze p[illegible] koja bi mogla biti simbol [illegible] za [illegible] sa [illegible] On to povezuje sa [illegible] kukavica [illegible] bila sestra Lazara koga je Krist četvrti dan nakon njegove smrti uskrsnuo iz groba. Kada je Lazar umro, njegova sestra je neprestano i dan i noć glasno [illegible] Lazar [illegible] Kako ga [illegible] je posla[illegible] Lazar [illegible] je prok[illegible] zbog čega se [illegible] ma pr[illegible] i koka [illegible][9]

M[illegible] nogućnosti [illegible] se [illegible] sasvim [illegible] u objašnjavanju pojave [illegible] kao [illegible] naših nišana [illegible] u jednom [illegible] iz K[illegible] nišan u K[illegible] se nalazi u muslimanskom groblju po svojim [illegible] predstavlja osobujan primjerak. [illegible] ptice na [illegible] polumjeseca i krst. [illegible] sam ovaj nišan pripisao jed[illegible] porodice Kalman[illegible] prvim [illegible] crkve [illegible] negovi [illegible] već bili prešli na [illegible] ustao u svojoj [illegible] kršćanskoj [illegible] kao takav [illegible] pa su mu najbliži [illegible]

Muslimani [illegible] grob na ovaj način, sahranivši ga u muslimanskom groblju [illegible] na [illegible] kršćanskoj nekropoli sa stećcima.[10] Pošto se [illegible] o kršćanskom nišanu na kome nema [illegible] koji bi bio vezan za [illegible] da ta ptica nije soko nego golub kao simbol iz kršćanske [illegible] Treba ovdje reći da su [illegible] kada se [illegible] o [illegible] kršćanima [illegible] funkcije [illegible] mogao biti carski sokolar, te bi [illegible] odgovarao soko na nadgrobniku. Zbog svega toga slučaj ptice [illegible] K[illegible] ostaje još kao neobjašnjen. Svi ostali primjeri [illegible] naših nišana nisu sporni. [illegible] se radi o muslimanskim nadgrobnicima [illegible] uopšte u obzir kršćanska simbolika. Slično većini pojava ptica na stećcima [illegible] se na [illegible] u blizini [illegible] sa [illegible] ove ptice treba [illegible] predstavama soko[illegible] koje imaju značenje atributa istaknutih lovaca sa sokolima i [illegible] društvenog položaja.

---

[8] [illegible] Jelena [illegible] našim narodnim [illegible] Glasnik Etnografskog muzeja, Beograd 1955, 234.

[9] V. Ć[illegible] na našim srednjovjekovnim nadgrobnim [illegible] muslimanskim [illegible] Zadružni glasnik [illegible] XIII [illegible] 3, Sarajevo 10. I 1939, 2.

[10] Š[illegible] XI [illegible] Beograd 1969, 25—29.

Konj

Na našim nišanima konj je prikazan četiri puta.

Kao umjetnički likovni motiv konj je kod svih naroda i u svim vremenima bio predstavljan. Kao [illegible] je u mnogim životnim situacijama bio neophodan čovjekov pratilac [illegible] u poljskim radovima, na putovanjima [illegible]. Povezanost čovjeka i konja u srednjovjekovnim [illegible] u našim krajevima je bila naročito [illegible]. Dobar konj i konjska oprema bili su ne samo potreba nego i znak društvenog ugleda, zbog čega se [illegible] za tim. Iz narodnih [illegible] su junačke igre [illegible] sa konjima bile vrlo [illegible] u zabavama naših srednjovjekovnih [illegible] ne samo feudalaca nego i [illegible]. Kroz te igre su dolazili do izražaja [illegible] naših naroda [illegible] junaštvo [illegible] i borbenost [illegible]. Često se [illegible] zbog [illegible] konja i junačke opreme. [illegible] na konjima. Na [illegible] pečatima [illegible] vladare i visoke feudalce na konjima. Na pečatu bana Stjepana II Kotromanića iz prve polovine XIV [illegible] prikazan je vitez na konju[51]. Takođe i na pečatu kralja Tvrtka I, zatim kralja Stjepana Dabiše, kralja Ostoje, te kralja Tvrtka II[52].

Ne treba da nas čudi što se reljefni motiv konja nalazi na stećcima [illegible] kao samostalna pojava [illegible] češće [illegible] u raznoj sceni iz života. Tako su na poznatom [illegible] iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu) na jednoj strani, ispod predstave dvorca, izvanredno uspješno plastično prikazana dva konja i čovjek između njih, a na drugim dvjema stranama [illegible] opremljenih konja, sa jahačima[53]. Na [illegible] sa natpisom koji se odnosi na feudalca [illegible] iz [illegible], iz opsega [illegible] (sada u bašti Muzeja Hercegovine u Mostaru), [illegible] strani vidimo konja sa jahačem koji drži koplje[54]. U [illegible] kod Nevesinja postoji stećak na kome su prikazana dva [illegible] konja sa opremom bez jahača i bez prisustva ljudske figure[55]. Postoji [illegible] predstava konja sa jahačem, npr. u [illegible] na Popovom polju[56] a u [illegible] kod Trebinja [illegible] konj [illegible] što [illegible] predstavlja grb nekog feudalca[57]. Spomenimo i posebnu [illegible] dva stećka sa [illegible] motivom krilatog konja [illegible] na Dugom polju (Blidinje) ispod V[illegible][58] i [illegible] kod Rogatice[59].

[51] [illegible] 17 [illegible] 4 [illegible] III [illegible] 5
[52] [illegible] 29 [illegible] 165
[53] [illegible] 1961 [illegible] 54, 58 [illegible] 57
[54] M[illegible] Z[illegible] *Hercegovine II*, Sarajevo 1964 br. 47
[55] [illegible] XIII Sarajevo 1972 [illegible] 114
[56] [illegible] Sarajevo 1966 [illegible] 73
[57] [illegible] 39 [illegible]
[58] [illegible] Zagreb 1949 [illegible] 44
[59] [illegible] Sarajevo [illegible] S. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski* pregled, Sarajevo 1971, 253

M[illegible] znati da su mo[illegible] samostalnog konja na stećcima v[illegible] [illegible] na B[illegible] kod K[illegible] dva [illegible] [illegible] Kalinovika gotovo da [illegible] opšte više nema takvih [illegible] na stećcima.

Sasvim [illegible] relativno [illegible] vidimo [illegible] nišanima [illegible] [illegible] [illegible] Kupresu [illegible] 25 godina [illegible] stećak [illegible] [illegible] Stećak Delzelez A[illegible][illegible]

M[illegible] nema nikakva razloga ob[illegible] konj [illegible] na stećcima. Konj [illegible] u vojnim pohodima, bio i [illegible] u lovu.

Jelen

Realni motivi jelena ustanovljeni su na 3 [illegible] nišana [illegible] u Hrasnici, [illegible] Faletićima kod Sarajeva i u Govedovićima kod Trnova, a vrlo slična životinja, samo bez rogova, nađena je u Obrijenima kod Rogatice, pa smo je s razlogom tretirali predstavom srne. Prema tome može se reći da se ovaj motiv na našim nišanima javlja ukupno 4 puta.

Jeleni i srne se nalaze i na stećcima, i to u nemalom broju. Tu su ove životinje u najviše slučajeva predmet lova. Lovac je obično na konju, sa kopljem kojim gađa jelena. [illegible] koji progoni jelena. Takve scene su karakteristične za hercegovačke stećke, a najviše ih ima u okolini Stoca i Ljubinja. Na jednom sljemenjaku u Ubo-skom, u okolini Ljubinja, vidimo lovca na konju koji s kopljem goni jelena [illegible] Slična scena se [illegible] u Medagorju u okolini Stoca[illegible] Na toj istoj nekropoli vidimo i scenu u kojoj na jelena napadaju dva lovca na konjima, s kopljima i sa psima[illegible] U više slučajeva lovac je pješak sa lukom i strijelom [illegible] Tako [illegible] u K[illegible] u Popovu postoji scena na jelena napada lovac sa lukom i sa dva psa[illegible] U Radimlji kod Stoca postoji scena u kojoj lovac sa lukom i psom napada na 4 košute[illegible] Vrlo slična scena se nalazi i u Žitomisliću nedaleko Mostara[illegible] Na nekim

---

[illegible] Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, 129, sl. 85

[illegible] Isti, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 29

[illegible] Isti, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 10[illegible] sl. 2

[illegible] Isti, n. d., sl. 2 i 5 na str. 104 i 105

[illegible] Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, 20—21, sl. 7.

[illegible] A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950, T. XXVI, sl. 54

[illegible] V. Ćurčić, n. d., T. XVIII, sl. 35

s[illegible] stećaka [illegible] jelene, košute i lanad bez lovca, naprimjer u Radim[illegible][97] [illegible] jelena [illegible] košuta bez lovca [illegible] na stećcima u Zap[illegible] i R[illegible] Trnovo[illegible] [illegible] Pr[illegible] [illegible] kod Lj[illegible][98] Zanimljive su predstave [illegible] na [illegible] jedima [illegible] u Č[illegible] kod Ljubinja[99] Na [illegible] stećcima [illegible] primjer u Čeboskom kod Ljubinja ili u O[illegible] kod Kalinovika[101]

Op[illegible] se [illegible] da je [illegible] na stećcima [illegible] veze sa ondašnjim [illegible] [illegible] Bosanskoh[illegible] [illegible] [illegible] drveta [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] njihove pr[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] se u [illegible] u Bosni [illegible] [illegible] nekako [illegible] [illegible] [illegible] da [illegible] [illegible] [illegible] jelena.

[illegible] lova na jelena [illegible] na stećcima [illegible] je kod [illegible] svetom [illegible]. Prema shvata[illegible] [illegible] svet[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] je simbol pravedne [illegible] božanstvo. S[illegible] se da [illegible] na drugi svijet. Ponekad se [illegible] sa samim Kristom[95]. S tog aspekta bi se scena ova [illegible] p[illegible] progoni [illegible] dušu [illegible] odnosno sve što je dobro [illegible] uzvišeno. Zbog takvog shvatanja neki istraživači stećaka hoće da kažu kako u tim scenama ipak lovac nikada ne pogađa, ne ubija do kraja jelena iako ga stalno progoni. Napominjem da sam u B[illegible] nedaleko Stoca našao dva [illegible] predstave jelena na izvoru vode, pa bi to moglo da podsjeća na 42. Psalam u kome se kaže: »Kao što košuta traži potok, tako duša moja traži tebe, bože«[96]

Ipak [illegible] se čini da više osnova ima ono prvo tumačenje. Napominjem da su scene lova na jelena na stećcima u više slučajeva na istim stranama gdje i scene turnira i kola, što također upućuje na realne i vedre momente iz života [illegible] na st[illegible] zagrobnog života. Zanimljiva je i okolnost da sam na 4 p[illegible] stećaka našao scenu kola, sa više ljudskih figura, u kojoj kolovođa [illegible] na jelenu: Bo[illegible] i Topola kod Stoca, Z[illegible] kod Trebinja i Črnići kod Nevesinja[97]. Jelen je kao [illegible] ja prispio [illegible] u kolo. I to je elemenat više za [illegible] sam naveo.

97 A. Benac, [illegible] sl. 58
98 S. Bešlagić, [illegible] 38, 41, 52, 57, 60, 96 [illegible]
99 Isti, Ljubinje, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 19
100 Isti, [illegible] 39, 40 i 41
101 Isti, Kalinovik, Sarajevo 1962, sl. 96
[illegible] A. S[illegible] [illegible] [illegible] Is[illegible] XIII, Sarajevo 1965, 55; S. [illegible] ć, [illegible] S[illegible] 19[illegible] 52–53.
[illegible] M. Wenzel, [illegible] na stećcima, Sarajevo 1965, 257; S. Bešlagić, [illegible] Naše starine IX, S[illegible] 1964, [illegible] 24.
[illegible] S. Bešlagić, [illegible] Starinar XII, [illegible] Beograd 1961, 181, sl. 18; Isti, Stećci u [illegible] Naše starine VII, Sarajevo 1960, [illegible] str. 100; Isti, [illegible] Sarajevo 1966, 38, [illegible] 65; Isti, [illegible] stećci, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 100.

Jelen na nišanu iz Faletića kod Sarajeva (sada u Muzeju grada Sarajeva) nalazi se uz predstavu ruke, luka i psa, a srna na nišanu u Obrlićima kod Rogatice jeste uz pticu i sablju, što govori da se radi o lovu na jelena. Scena lova u [illegible] je sama po sebi vrlo jasna. [illegible] ovih pojava na nišanima ne može nikako značiti kršćanska mitologija. Ovi nišani dakle pripadaju [illegible] ljudima koji su se istakli kao lovci na jelene.

Vepar

Predstava vepra se nalazi na svakoj od 4 strane nišana [illegible] u Bakićima kod Olova. Zapravo to je samo [illegible] stilizovana glava vepra sa [illegible] čeljustima i sa istaknutim očnjakom, [illegible] iz koje su još ukomponovani [illegible] kacige [illegible] (sl. 43 i 44). Prvi [illegible] ovoga spomenika dao je Ć. Truhelka još prije 80 godina[105]. On je tada [illegible] da je [illegible] glava neke zvijerke iz koje se [illegible] bez [illegible] kao zmaj [illegible] je predstavu [illegible] radnici su to [illegible] M. Filipović [illegible] da je to »čudovište u obliku zmaja«[106]. A. Benac [illegible] Od glave [illegible] se trup sa repom za koji on kaže da nema nikakve veze sa veprom[107]. Pošto se tu nalazi i predstava štita, [illegible] pretpostaviti da se radi o grbu. Na samome spomeniku se danas ne [illegible] detalji, ali pomnijim pregledom ipak vidimo da se ovdje zaista radi o glavi vepra od koje se međutim ne proteže zmajev trup nego plašt (veo) koji je uobičajeni elemenat kompozicije grba. Osim toga, oni nisu uočili i predstavu kacige koja se nalazi između glave vepra i štita od koje se upravo proteže veo. Očito je, dakle, da se radi o [illegible] kompoziciji heraldičkog karaktera.

Treba reći da je vepar vrlo rijedak motiv na stećcima, da je on tamo sasvim drugačije predstavljen. Vepar se na stećcima nalazi samo u nekoliko scena lova. Takve 3 scene vidimo [illegible] na [illegible] kod [illegible] Sela, zatim kod [illegible] i kod [illegible]. U dva slučaja je lovac pješak s kopljem, a u jednome je na konju[108]. U tim lovačkim scenama vidimo i pse. Na bočnoj strani jednoga sljemenjaka na Risovcu (Blidinje) nalaze se dvije scene lova na vepra[109], u jednoj se upotrebljava koplje, a u drugoj luk sa strijelom. I na dobro poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće kod Kaknja (danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) nalazi se scena u kojoj je vepra

---

105 Ć. Truhelka, Dva heraldička spomenika [illegible], Glasnik Zemaljskog [illegible] Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina III, Wien 1895, 414

106 M. Filipović, Nišani u Bakićima kod Olova, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sveska za istoriju i etnografiju, Sarajevo 1928, 74

107 A. Benac, Olovo, Beograd 1951, 27

108 A. Benac, Olovo, Beograd 1951, 27

109 Š. Bešlagić, [illegible] Starinar VII–VIII, Nova serija, Beograd 1956—1957, sl. 10, 25 i 32

110 Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 6

jedne strane napada lovac s kopljem, a s druge dva psa[108]. Ć. Truhelka je tu scenu protumačio kao lov na medvjeda[109]. Osim ovih, poznata nam je samo još jedna, ali to nedovoljno jasna, takva scena u Radmilovića Dubravi kod Bileće[110].

Kako vidimo, na stećcima nema potpune analogije predstavi vepra na nišanu iz Bakića. Jedino neka daleka sličnost možda bi se mogla navesti sa sljemenjakom iz Zabrđa, kod Kiseljaka, na kome se nalazi predstava vučje glave i prednjeg dijela trupa, zajedno sa natpisom koji se odnosi na velikog bosanskog kneza Radoja[111]. Tragajući za ličnosti kojoj bi se vepar kao osnovni simbol grba mogao pripisati, imajući pri tome stalno na umu ime naselja — Bakići, u čijoj se blizini nalazi nišan sa veprom, neprestano mi se nametala misao eventualne mogućnosti povezivanja te ličnosti sa srpskom vlastelinskom porodicom Bakića. Poznato je da su se Bakići, kao ugledna vlastelinska porodica, vrlo brzo uključili u turski feudalizam i da su u drugoj polovini XV i početkom XVI v. bili veoma uvaženi turski funkcioneri, bili su knezovi i spahije sa velikim imanjima na teritoriji Smederevskog sandžaka. Početkom XVI v. se među njima isticao knez Pavle Bakić, poznat i kao veliki prijatelj Smederevskog sandžakbega Ferhata. Ali kada je ova Ferhat presadom sultanovom bio pogubljen, Pavle je sa svojom braćom 1525. g. prebjegao u Ugarsku, gdje je zbog zasluga u borbi protiv Turaka uživao veliki ugled i dobio titulu srpskog despota[112]. Nije mi poznato da li su srpski Bakići na svom grbu imali glavu vepra, što bi u pozitivnom slučaju bila okolnost od velikog značaja. Međutim, mađarski historičar L. Thallóczy je još prije više od 60 godina publicirao jedan mađarski grb neutvrđene pripadnosti koji bi, po mome mišljenju, mogao imati veze sa grbom na nišanu iz Bakića. Na štitu istoga oblika kao u Bakićima, na crvenom polju, nalazi se desno okrenuta crna glava vepra sa zlatnim zubima i očnjacima i sa zlatnom strelicom zabodenom u otvorene ralje. Iznad štita je kruna sa ljiljanima (sl. 49)[113]. Kako se vidi, i naš i mađarski grb imaju gotovo identičnu predstavu glave vepra. Čak je moguće da je na nišanu u Bakićima nekada bila vidljiva strelica u raljama vepra. Čini se da ima mnogo osnova za pretpostavku da i grb sa nišana i grb koji se spominje u mađarskim dokumentima potiču od grba srpskih knezova Bakića. U prilog ovoj pretpostavci ide još jedna okolnost. Naime, nišan u Bakićima se nalazi na lokalitetu koji se zove Vlaškovac. A Bakići su vlaški knezovi u Srbiji. Vjerovatno je i taj lokalitet nazvan po njima. Ako ovaj grb u Bakićima pripada nekom od članova srpske kneževske porodice Bakića, onda je najvjerovatnije da se radi o čovjeku koji je kao

[108] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 57.

[109] Ć. Truhelka, *Osvrt na srednjovječne kulturne spomenike Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 250.

[110] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 10.

[111] Ć. Truhelka, *Dva heraldička spomenika iz Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1890, knj. II, 76; Š. Bešlagić, n. d., s. 5.

[112] K. Jireček, *Istorija Srba* I, Beograd 1952, 416—417; M. Vasić, *O Knežinama Bakića pod turskom vlašću*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo 1958, 223.

[113] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 314.

Z[illegible] I [illegible] O[illegible] se [illegible] Lav Baba je [illegible] u svom staro [illegible] kao [illegible] preci na [illegible] i kao [illegible] O[illegible] S[illegible] se [illegible] [illegible] se [illegible] [illegible] tad [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Kon[illegible] [illegible] Ra[illegible] M[illegible] B[illegible] [illegible] S[illegible] [illegible] spomenicima [illegible] [illegible] krajem XV i početkom XVI [illegible]

*

Lav

[illegible] lava predstavlja dva [illegible] koji se već duže vremena nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Jedan od njih je bio na Petrovu polju kod sela B[illegible] kod R[illegible], a drugi u blizini Opravdića, također [illegible] k[illegible] Kupres[illegible]. Drugih stećaka sa predstavom lava nismo našli.

Kao [illegible] lav se više puta pojavljuje na stećcima. Tamo je ovaj motiv različito predstavljen. Tako u Uboskom kod Ljubinja vidimo lava kako se bori sa zmajem[illegible], a u Boljunima kod Stoca nalazimo ga zajedno sa [illegible] koja nas podsjeća na [illegible] velikog [illegible] I. Nekoliko kod Stoca, u Trebecu i kod Trnova predstavljen je lav sa otvorenim raljama u koje [illegible] ruka zabada mač, pa sam te [illegible] predstave kao i onu u Uboskom protumačio kao starokršćansku alegoriju borbe dobra sa zlom nastale po ugledanju na repertoar motiva romaničke kamene plastike[illegible]. Na poznatom stećku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju) vidimo lava privezanog za stablo[illegible], a i u Boljunima se nalazi slična predstava. Ć. Truhelka je tu vidio leoparda (geparda) koji je kao pripitomljen mogao biti uvezen iz Azije ili Afrike i poklonjen nekom od najviših bosanskih feudalaca[illegible]. Međutim, mnogo više razloga ima da se tu radi o [illegible] lavom. Na nekoliko stećaka u okolini Stoca, Nevesinja, Ljubinja i Ljubuške nalaze se samostalne predstave lava, najčešće u pokretu, otvorenih ralja, [illegible] glave sa [illegible] pandžama [illegible] i sa [illegible] gore zavinutim [illegible] repinom. [illegible] predstave lava su

---

[illegible] Š. Bešlagić, Ljubinje, Naše starine X, Sarajevo 1965, s. 34.

[illegible] Isti, [illegible] XII [illegible] 1961, s. 11 [illegible] 50.

[illegible] Isti, Stećci na [illegible] kod Stoca, [illegible] muzeja u Beogradu XXI, Beograd 1959 [illegible] 150 [illegible] 151, s. 2; Isti, [illegible] srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Naše starine XI, Sarajevo 1967, [illegible] sl. 2.

[illegible] Isti, Stećci centralne Bosne, Sarajevo [illegible] s. 57.

[illegible] Ć. Truhelka, [illegible] Zagreb 1941, 57.

[illegible] Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar [illegible] Nova serija, Beograd 1961, 191—201, s. 10, 11, 50; Isti, Stećci u [illegible], Naše starine VII, Sarajevo 1960, s. 2, 3; Isti, Nevesinjski stećci, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 3 i 19; Isti, Ljubinje, Naše starine X, Sarajevo 1965, s. 43; Isti, *Stećci u Bitunjoj*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, sl. 12 i 22; A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, sl. [illegible] 8a.

[illegible] nađen je u okolini Bijeljine, a u okolini Krupe [illegible] bosanskom [illegible] Podrinja.[illegible] Nekoliko predstava lava na stećcima [illegible] Stoca klesao je Grubač, poznati klesar stećaka iz druge polovine XV v.[51]

Sve te [illegible] samostalne predstave lava na stećcima najviše podsjećaju na [illegible] [illegible] kao osnovne znake grbova [illegible] [illegible] porodica. Tako, naprimjer, lava sa [illegible] za [illegible] repom [illegible] vidimo na pečatu knezova [illegible] Stjepana, Radoslava i Ostoje Dragišića [illegible] Kosača, oko 1440. god.[illegible] Prikaže se [illegible] pečata kneza Radosava Dragišića [illegible] Kosače (sl. 50). Na pečatu Herceg Stjepana Vukčića [illegible] Kosače [illegible] takvog lava, samo bez zadnjeg dijela tijela.[illegible] I Hercegovi sinovi [illegible] Vladislav i Vlatko takođe imaju takve lavove na svojim pečatima.[illegible] Sa [illegible] se [illegible] da [illegible] Sandalj Hranić [illegible] Kosače [illegible] [illegible] da i srpska vlastelinska porodica Brankovića na svom grbu ima [illegible] lava. To vidimo naprimjer na pečatu Vuka Brankovića iz 1387. god.[illegible] [illegible] na pečatu despota Đurđa iz 1445.[illegible] [illegible] Brankovića iz 1457. god.[illegible] [illegible] [illegible] na svom grbu [illegible] [illegible] Baš [illegible] ga [illegible] sv. Save, iz 1942. g.[illegible] Brankovići [illegible] [illegible] Vuk Branković [illegible] Đurađ [illegible] [illegible] sestrama, kćerima kneza Lazara. A Kosače su [illegible] sa [illegible] Sandalj se [illegible] ženom Jelenom [illegible] [illegible] III, [illegible] Anom Kantakuzen [illegible] despotice [illegible] Branković. To su sve okolnosti koje su uslovile [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] bosanskog kralja Stjepana Tomaševića.[illegible] Do toga je došlo što se [illegible] Stjepan Tomašević [illegible] [illegible] pokojnog despota Lazara i despotice Jelene Branković.

I [illegible] izvora se vidi da su postojali i bosanski feudalci Branko-[illegible] [illegible] 4[illegible]3. Dubrovnik se žali na kneza Radosava Brankovića koji je [illegible] selo Oseli[illegible] u jednoj bosanskoj povelji iz 1454. god. [illegible] [illegible] porodici [illegible] naveden je i svjedok knez Radosav Branković. Po svoj prilici ovoj bosanskoj porodici Brankovića [illegible] i Mahmut

[51] [illegible] spomenici [illegible] I Zapadna Srbija, Beograd [illegible] [illegible] Š. Bešlagić, *Stećci* ..., Sarajevo 1971, 182.

[52] [illegible], *[illegible]*, Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, [illegible]01.

[53] P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 72.

[54] Isti, n. d., 75–76.

[55] [illegible] 78–79; A. Ivić, *Stari srpski pečati [illegible]*, Novi Sad 1910, sl. [illegible]

[57] P. Anđelić, n. d., 102.

[58] A. Ivić, n. d., sl. 27.

[59] Isti, n. d., sl. 50.

[60] Isti, n. d., sl. 63.

[61] Isti, n. d., sl. 80.

[62] [illegible] Novci bosanskih banova i kraljeva, Glasnik Zemaljskog muzeja LV, Sarajevo 1943, 287.

U XVII vijeku u Bosni se pojavljuju Brankovići rimokatoličke vjere. Tako se 1644. god. spominje fra Nikola Branković kao franjevački provincijal, a god. 1681. prilikom poklonstvene posjete Jerusalimu, bosanski plemići braća Pavle, Antun i Jakov, sinovi Augustina Brankovića, proizvedeni su u čast vitezа Svetog groba. Malo iza toga ovim Brankovićima, koji su tvrdili da potječu od srpske despotske porodice Brankovića, Ugarsko-Hrvatska je priznala plemstvo, pa su postali ugarski plemići i dobili su na dar nekoliko zemlje oko Sarajeva i Kreševa. Oni su kasnije odselili preko Save. Ovi Brankovići su imali svoj grb sa lavom kao osnovnim heraldičkim motivom. Treba međutim reći da je u literaturi izražena sumnja o vezama ovih Brankovića sa srpskom despotskom dinastijom Brankovića.[226]

Ne treba da nas iznenađuje pojava lavova na stećcima. Mislim da predstave samostalnih lavova (izuzimajući one druge koje imaju drugačije značenje) možemo objašnjavati jedino kao heraldičke oznake. Nije slučajno što se takve predstave nalaze na stećcima područja koji su gospodarile Kosače. I slučaj pojave lava na stećcima u okolini Krupnja ima svoje razloge. Naime, poslije smrti despota Stefana, Mačva je pripala Ugarskoj, ali su [illegible] Mačve zajedno Valjevo te [illegible] Krupanj [illegible] Zapada [illegible] sastava [illegible] vlastela Đurđa Brankovića.[227] Odatle nije daleko selo Dragaljevac, s druge strane Drine, gdje je također nađen stećak sa predstavom lava (sl. 51).

Lavovi na našim nišanima isklesani su isto kao i većina samostalnih lavova na stećcima, što znači da i njih moramo smatrati heraldičkim oznakama. Iz natpisa na tim nišanima doznajemo da jedan od njih pripada Me[illegible] B[illegible] R[illegible] Oprašiću [illegible] da postoji predanje da Mahmut Branković potječe iz poznate srpske despotske kuće Brankovića. Kako vidimo, to predanje ima svoje puno opravdanje zbog toga što Mahmut ima lava kao grbovnu oznaku jednako kao i Vuk, Đurđe, Lazar i ostali Brankovići bez obzira što je on prešao na islam. Iz natpisa drugog nišana sa lavom za Oprašića se kaže da je pošteni vitez i vojvoda. Kako je taj nišan ne samo po svome obliku nego i po svim ostalim elementima i motivima gotovo sasvim identičan prvome, ima razloga tvrditi da su obadva nišana djelo istoga majstora. U to nas uvjeravaju i natpisi tih nišana koji imaju više istih paleografskih i jezičkih svojstava. Okolnost da i Mahmut Branković i Radivoje Oprašić na svojim nadgrobnicima nose grbovnu oznaku lava, jasno govori o mogućnosti da i Radivoje pripada rodu Brankovića.

Zmija

Predstava zmije je evidentirana na dva nišana. Jedan od ta dva pri[illegible] nišana nalazi se kod Trnova u neposrednoj blizini Trnova. To je četverostrana prizma sa piramidalnim završetkom na čijoj se jednoj stran[illegible]

---

[226] [illegible] Acta Bosnae 517. N. Z[illegible] Knez [illegible] od Jajca. Napredak br. 3—4, god. [illegible]933, str. 34—35.

[227] K. Jireček, Istorija Srba I, Beograd 1952, 422.

jednoj predstava ljudske figure, a na suprotnoj predstava zmije. Zmija je naturalistički data, sa široko otvorenim ustima. Iznad njene glave je jedna polujabuka (sl. 35). Drugi nišan je bio na groblju u Hrasnici kod Sarajeva. On je oblika debele stele na sljemenu koja na jednoj užoj strani ima reljefne predstave polumjeseca, topuza i polujabuke, a sa druge strane uz motive polujabuke i luka sa strijelom nalazi se predstava zmije (sl. 19). I ovdje je zmija sasvim realno data.

U odnosu na druge figuralne motive zmija se na nišanima javlja vrlo rijetko. I na stećcima su realističke predstave zmija sasvim rijetke, reklo bi se izuzetne pojave. Samo smo na jednom stećku vidjeli prikaz zmije (Mirune kod Nevesinja). Na druga dva mjesta postoje [illegible] koji po svome izgledu samo podsjećaju na zmiju (Vrataljka kod Posušja i [illegible] kod Mostara). M. Wenzel je navela pa i nacrtala [illegible] zmije na jednom stećku u [illegible] kod Han [illegible], na jednom stećku u R[illegible] kod K[illegible]. Međutim, tu se radi o sasvim drugom motivu, a ne o zmijama. Na [illegible]

[illegible] planine. Tu imamo dva tipa krilatog konja. Sasvim drugačiji je slučaj stećaka sa predstavama stilizovanih zmija. Na jednom stećku u Cisti kod Imotskog dvije zmije dijagonalno plaze. Tu je krst centralni motiv. U Bistrini nedaleko od Stona na vodoravnoj strani jednoga sanduka također uz krst prikazane su dvije ispreplетene zmije. Na više primjeraka stećaka nalaze se predstave zmajeva. Tako npr. na poznatom stećku iz Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju), uz scene lova i lava vezanog za drvo, prikazan je zmaj sa nogama, krilima, isprepletenim repom i raljama iz kojih sukti plamen. Na jednom stećku u Gvozna kod Kalinovika postoji zmaj koji upravo hoće da proguta jednu ženu, a na stećku u V[illegible]ahovicama kod Ljubinja zmaj upravo počinje da ždere kozu. Na Visočkoj planini vidimo scenu u kojoj, na zmaja koji hoće da proguta ženu, kopljem napada jedan konjanik. Na nekim stećcima su prikazana dva zmaja u preplетu (Hodovo, Glumina i Brštanica u okolini Stoca). U Uboskom kod Ljubinja zmaj se bori sa lavom. Na nekim stećcima u okolini Stoca vidimo predstave fantastičnih životinja koje su vrlo slične zmajevima — zelenbaćima. Dodajmo ovome podatak

---

S. Bešlagić, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 346.

M. Wenzel, Krasni motivi na stećcima, Sarajevo [illegible] 65, T. [illegible] XX, sl. 4; [illegible] S. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1954, 16; [illegible] Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo [illegible], 443—444, [illegible] 64.

Š. Bešlagić, Stećci na Blidinju, Zagreb 1959, 32, sl. 44.

I. K[illegible], Stećci u Imotskoj krajini, Starohrvatska prosvjeta III serija sv. 3, Zagreb 1964, 13, sl. 12.

A. [illegible], Srednjovjekovni stećci od Slivna do Cruxnica, Anali Historijskog instituta JAZU II, Dubrovnik 1953, 72—73, T. VII, sl. 2.

[illegible], Srednjovječni [illegible] Zgošći, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 129—132; M. Wenzel, n. d. T. LXXVI, sl. 2.

Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1962, 40, sl. 51.

Isti, Ljubinje, Naše starine X, Sarajevo 1965, 146, sl. 59.

M. Wenzel, n. d., T. [illegible], sl. 10.

Š. Bešlagić, Stećci Hodova, Anali Historijskog instituta JAZU XII, Dubrovnik 1970, sl. 15; Isti, Stećci u [illegible] Hercegovini, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 93—114, sl. 4; Isti, Popovo, Sarajevo 1966, 60, sl. 121.

Isti, Ljubinje, Naše starine X, Sarajevo 1965, 133, sl. 34.

[illegible] Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, [illegible] 54—51.

[illegible] krstića [illegible] kao npr. u [illegible] kod Mostara[illegible] i na pravoslavnom [illegible]

[illegible] da predstavlja [illegible]

[illegible] Zmaj [illegible] poster [illegible] se na stećcima [illegible] da se duša [illegible]

[illegible] se o selidbi [illegible]

[illegible]

[illegible] Sarajevo [illegible] 122

[illegible] 19. sl. [illegible]

[illegible] agić, Kalinovik. Sarajevo 1962, 92.

[illegible] n. d., sl. 36

[illegible] Sarajevo [illegible] 83–84

[illegible] 1974, 216.

[illegible] 178

[illegible] Ars [illegible] 1959, 72

Mislim da zasada nije moguće sasvim sigurno [illegible] zmije [illegible] Kada [illegible] pokopani [illegible] Ovako [illegible] nišanima ili su relikt prastare magijske [illegible] trijarhalne kulture našeg naroda [illegible] su znak da [illegible] pokopani [illegible] nišana bili poznati kao ljudi [illegible]

Pas

[illegible] pas. Jedan od [illegible] pas [illegible] Mazi [illegible] pas [illegible] pas [illegible]

Na stećcima se pas [illegible] dosta [illegible] u scenama [illegible] u Kalinoviku [illegible] Podgradini [illegible] Stolac [illegible] u [illegible] kod [illegible] Ravnom kod Kupresa [illegible] Kočani kod [illegible] pas [illegible]

Pas se [illegible] u scenama lova na vepra kao npr. u Sarajlinama kod Duvna[108] i u Zgošći kod Kaknja[109].

Reljef psa nalazimo i u drugačijim odnosima sa drugim životinjama [illegible] stećka u Cisti kod Imotskog pas je postavljen [illegible] Na nekom [illegible] u Tarevu kod Kaknja predstavljena [illegible] psa [illegible] pse [illegible] kod [illegible] u Cavtatu kod Dubrovnika javljaju se [illegible] psa[...].

[illegible] psa također često susrećemo na stećcima. Navest ćemo samo nekoliko lokaliteta stećaka na kojima se javlja [illegible]

[illegible] A. [illegible] Radim[illegible]
[illegible] S. [illegible]
[illegible] [illegible] Hrvatsko [illegible] 1960 [illegible] str. [illegible]
[illegible] [illegible] 1965 [illegible] 22 [illegible]
[illegible] [illegible] 47.
[illegible] [illegible] Starinar VII [illegible] 1956 [illegible]
[illegible] A. [illegible] Sarajevo 1952 [illegible] XXVIII [illegible] 44.
[illegible] [illegible] 23.
[illegible] [illegible] Bosne, Sarajevo 1967, s. 57.
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] Kraljeva [illegible] Naše starine VII [illegible] 1960 [illegible] 64.
[illegible] [illegible] 45.
[illegible] M. [illegible] T. LXXII [illegible] C. F. [illegible] Cavtat [illegible] XVII [illegible]

Gvozno i Gornje Bare kod Kalinovika[68], Donji Mačkovac kod Šatateva[69], Mokronoge kod Lištice[70], Žugić Bara kod Žabljaka[71] i Han Stjenice kod Rogatice[72].

Zanimljivo je da se ukupno najveći broj motiva psa pojavljuje na stećcima koji se nalaze u brdovitim krajevima, a u tom pogledu najviše u okolini Kalinovika.

Slično konju [illegible] pas je poslušna i vjerna životinja koja je u mnogim prilikama bila prijeka potreba čovjeku. U srednjovjekovnim uslovima u Bosni i Hercegovini pas je bio neophodan [illegible] lov [illegible]. I u raznim drugim prilikama pas je dobro došao da čuva posjed i [illegible]. Naročito je on bio velika pomoć [illegible] kod [illegible] kao zaštita od vukova i drugih [illegible] neprijatelja. Pas je osim toga vrlo [illegible] životinja, pa je kao takva uvijek uživao pažnju čovjeka. Zbog svega toga nije neobično što se pas pojavljuje i na nadgrobnim spomenicima, i to najčešće u planinskim [illegible] krajevima. On je tu došao kao čovjekova realnost, slično konju, jelenu i sokolu.

Sličnu ulogu ima i reljefni prikaz psa na nišanima. I tu je pas došao kao čovjekov vjeran pratilac i zaštitnik a posebno kao nužno sredstvo u [illegible] što na našim nišanima uz motive psa vidimo [illegible] i sokola.

Predstava čovjeka

Na nišanima je evidentirano 19 ljudskih predstava. Možemo ih podijeliti u tri grupe. Jednu sačinjavaju kompletne figure, u drugoj je prikazana samo glava čovjeka sa naznakama lica, a u treću grupu [illegible] predstave ruke.

Prvu grupu sačinjavaju tri figure. Jedna od njih se nalazi na nišanu u Turčinovićima kod Trnova (sl. 34). Tu je prikazan muškarac sa [illegible] utegnutim u pasu, sa čelenkom na kapi. S druge strane toga nišana je predstava zmaja. Druga figura je u Govedovićima kod Trnova (sl. 32). Tu je također muškarac, jahač na konju [illegible] strani [illegible] čelenku [illegible]. Treći primjerak [illegible] sa ljudskom [illegible] kod Konjica. To je predstava žene u haljini ili u košulji do koljena, bez jasne naznake ruku i nogu (sl. 40). Na njenom licu su označene oči, nos i usta. Glava [illegible] je prekrivena [illegible] Iznad glave na [illegible] a ispod figure su [illegible] koje se prema dnu spuštaju [illegible] vrpce.

Drugu grupu sačinjavaju dva primjerka. Na [illegible] glasitog nišana u [illegible] kod Nevesinja [illegible]

[68] S. Bešlagić, n. d., sl. 41, 61 i 74.
[69] M. Wenzel, n. d., T. LXXIII, sl. 14.
[70] Ista, n. d., T. LXXIV, sl. 5.
[71] S. Bešlagić, *Stećci u okolini Žabljaka*, Glasnik Etnografskog muzeja 36, Beograd 1973, 121.
[72] M. Wenzel, n. d., LXXIII, sl. 2.

[illegible] dočarana je glava sa naznakom markantnih [illegible] usta i nosa, te sa nekom kapom na glavi (sl. 45). Drugi primjerak je u Šiševima kod Trnova. To je stela koja se blago završava [illegible] upotrebljava se i luk kao završetak glave. Klesar je [illegible] sa [illegible] te forsiranim lukom [illegible] lica koji predstavlja kose (sl. 43). Na suprotnoj strani ovoga nišana isklesana je [illegible]. Na obadva nišana ove grupe nema brkova [illegible] atributa, pa se može reći da se radi o [illegible] pogotovo [illegible] iz Šiševa zbog kose koja je uobičajena kod predstava žena.

Treća grupa je najbrojnija. Evidentirano je ukupno 14 predstava ruke. Na [illegible] kod Alipašine džamije u Sarajevu uz [illegible] i rozetu predstavljena je ruka sa otvorenim dlanom i prstima [illegible] uz rozetu [illegible] Mlakama (sl. 14). Ruka do [illegible] (sl. [illegible]) [illegible] na Alifakovcu u Sarajevu (sl. 13). [illegible] je da ta ruka ima 6 prsta, što je možda nehotimična greška klesara. Ruka do iza lakta nalazi se na nišanu [illegible] u Sarajevu (sl. 16). Uz predstavu [illegible] uklesana je ruka od ramena povijena u laktu [illegible] kod Sarajeva (sl. 17). Ruku do iza članaka sa [illegible] Hrasnici kod Sarajeva (sl. 20). Ruka sa [illegible] nalazi se i u selu Kamenu kod Glamoča (sl. 48). Ruka do iza članaka, odmah do sablje, jelena, rozete i polujabuke isklesana je na nišanu koji se nalazi u Muzeju grada Sarajeva (sl. 3). Vrlo sličnu predstavu ruke do iza članaka koja pridržava sablju uz predstavu [illegible] smo na nišanu u Varoši kod Kalinovika. Na istom [illegible] je ruka koja pridržava koplje (sl. 37). U Jošanici [illegible] Foče postoje dva nišana na kojima su isklesane ruke do lakta [illegible]. Na [illegible] kod [illegible] nađena je ruka do mača i luka. Četvrti primjerak je ruka do ramena savijena u laktu na nišanu sela Kamena kod Glamoča. Ta ruka pridržava neki manji okrugao predmet.

Na stećcima je evidentirano mnogo figura ljudi. Takve ljude vidimo na scenama lova, kola i turnira, a vidimo ih i u drugim raznovrsnim scenama sa životinjama ili bez njih. Nalazimo i parove ljudi. U tim scenama ima predstava muškaraca, žena a ponekad i djece. Relativno je najviše muških figura. Poznate su scene lova na jelena, posebno u Hercegovini, u kojima je lovac najčešće na konju, sa kopljem. U takvim predstavama lova obično učestvuju psi a ponekad i sokolovi. Na više primjeraka stećaka su evidentirane pojedinačne ljudske predstave, opet češće muške nego ženske. Nekada su te figure koje drže visoko uzdignutu jednu ruku, a ponekad su i obadvije ruke uzdignute. Često susrećemo muškarca koji u ruci drži mač, štit, sjekiricu ili neko drugo oružje, a ponekad štap, knjigu ili neke druge predmete. Karakteristična je predstava muškarca koji u jednoj ruci drži štit a u drugoj mač. Muškarci su obično odjeveni u kratke haljetke [illegible], a žene imaju [illegible] haljine [illegible]. Zanimljiva je npr. [illegible] figura u [illegible] kod Breze, [illegible] na stolici, sa štapom i knjigom[53] ili ležeća figura [illegible] u [illegible] kod Gruda, u Hercegovini[54]. Postoje još i [illegible] predstave

[53] Š. Bešlagić, Stećci centralne Bosne, Sarajevo 1967, 33, s. 41.
[54] Isti, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 304; Isti, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo 1971, s. 32.

[illegible] glave [illegible] naprimjer u Klašnici [illegible]

[illegible] predstave [illegible]

[illegible]

[illegible] kod [illegible] kod B[illegible]

[illegible] ruke na stećcima [illegible] ovdje ne možemo [illegible] ruke [illegible] kod [illegible]

[illegible] jasno izraženih predstava žene [illegible] predstave u [illegible]

[illegible] Trnovo [illegible] srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Naše starine [illegible] 1967, 103, sl. 8.

[illegible] Široki Brijeg, Sarajevo 1952, 29, T. XXVIII, sl. 43

[illegible]

S. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1954, sl. 48

[illegible]

Isti, Kupres, Sarajevo 1954, 28, sl. 13.

[illegible]

[illegible]agić, Stećci na Blidinju, Zagreb 1959, sl. 46

sam [illegible] mogućnost da se radi o kultnom posmrtnom kolu koje se nekada [illegible] Individualne ljudske predstave na stećcima sam [illegible] pokušaje portretiranja [illegible] odnosi [illegible] pojedina[illegible] [illegible] ruke [illegible] ili su [illegible] [illegible] portreti su bili [illegible] da bi se [illegible] portret razlikovao od portreta žene [illegible] [illegible] U [illegible] slučajevima su krstovi bile vrlo zahvalna [illegible] predstav[illegible] [illegible] uspravni krak [illegible] je za [illegible] za predstavu glave [illegible] krak [illegible] donji uspravni krak je služio da [illegible] Na [illegible] u Po[illegible] ma, u okolini Trebinja, na taj način je predstavljen [illegible] u narodnoj [illegible][99]

[illegible] uz predstave ruke na stećcima [illegible] vidimo neko [illegible] drži [illegible] da [illegible] ruka drži taj predmet [illegible] bilo da je [illegible] samo ruke. Mislim da [illegible] da [illegible] čitavu figuru. U tome pogledu je [illegible] u okolini Trebinja. Na [illegible] predstavljen je štit i mač [illegible] [illegible] sa [illegible] prstima prema desnoj [illegible][100] Klesaru je dakle bilo mnogo jednostavnije da isklesće ruku umjesto čitave figure.

A što se tiče same ruke uz polumjesec, zvijezdu ili uz krst, odnosno [illegible] osamljene ruke, mislim da dolazi u obzir nekoliko mogućnosti [illegible] pozdrav suncu, [illegible] visokog [illegible] s tim, a onda i znak osvete za neko ubistvo ili nečasno djelo.

Sve [illegible] sam naveo za stećke u najvećoj [illegible] može da se odnos[illegible] [illegible] U Ćoškovićima je klesar htio da pokoj[illegible] atributa kao [illegible] visnog lovca na jelene. U Tarovi[illegible] je isklesana potpuna figura [illegible] čovjeka koji je vjerovatno bio popularan kao narodni ljekar [illegible] spomenika je [illegible] na glavi [illegible] U [illegible] je [illegible] žena koja je zbog nekih svojih vrlina ovjekovječena na nišanu.

Na [illegible] ove radnje govori se o [illegible] nišana kao svoje[illegible] U tome pogledu je navedena veza [illegible] nišana sa [illegible] sa [illegible] stećcima [illegible] kada se tiče [illegible] predstava. Na [illegible] stećcima [illegible] nalaze

---

[98] [illegible] 71 [illegible] Stećci u [illegible] [illegible] IX, Dubrovnik 1962, 72—78.

[99] [illegible] 13, sl. 18 [illegible] 36 [illegible] 34

[100] Š [illegible] e š l a g i ć, Popovo, Sarajevo 1966, 33, sl. 58

[101] I [illegible] n. d., 44, sl. 81

ne muške figure, od kojih su neke konjanici, a neke su sa pticom na ruci[252]. Na više tih stela vidimo sjedeće figure muškaraca i žena. Jedna od tih sjedećih figura je žena koja veze na đerđefu[253] (Arheološki muzej u Akšehiru). Na jednoj seldžučkoj steli koja se danas nalazi u Muzeju tursko-islamske umjetnosti u Istanbulu, a datirana je u XIII v., vidio sam scenu sa dva konjanika. I u Arheološkom muzeju u Afyon Karahisaru nalazi se seldžučko nadgrobno kamenje iz XIII v. na kojemu su, uz ostalo, isklesane i scene [illegible] konjanika. Ovi seldžučki nadgrobni [illegible] vezu sa ako-[illegible] stelama sa [illegible] [illegible] simbolima [illegible] turskih [illegible] dostojanstvenika u Samarri, prestonici [illegible] Abasida (IX—X v.), a ove, opet, mogu se dovesti u vezu sa [illegible] stelama [illegible] koje su još u Mongoliji u IX v. [illegible] [illegible] simboli njihovih [illegible][254]. [illegible] zbog toga [illegible] se čini da [illegible] tražiti porijeklo [illegible] predstava na nišanima ne [illegible] zaboraviti [illegible] seldžučko [illegible].

Sličnim brojnim primjercima klesarskih ljudskih glava [illegible] na kstaćama u Bosni i Hercegovini, kao i u Srbiji, klesari [illegible] na nišanima iz [illegible] prikazali glavu i lice žene. [illegible] i završetak nišana je majstoru bio [illegible] u tome nastojanju. U Bijenju kod Nevesinja [illegible] [illegible] nišan je bio zahvalan za predstavu glave [illegible]. U tome [illegible] kraju sam evidentirao više primjeraka krstača na kojima su predstavljene glave ljudi, pa se može pretpostaviti da je nišan iz Bijenja proizvod iste klesarske radionice, a ako to i nije, mogao je nastati po ugledanju na krstače.

Iz gore izloženih primjera predstava ruke na nišanima vidi se da je u [illegible] od 14 [illegible] ruka vezana za neko oružje, bilo da ona direktno to oružje drži, bilo da je to oružje prikazano odmah do ruke, ili da se ono zbog oskudice prostora nalazi na susjednoj strani nišana. Te predstave ne možemo drukčije objasniti nego kao realne predstave jednog dijela čovjeka, koji zamjenjuje čitav njegov korpus. Razlozi za to su jasni: za takvo klesanje nije potrebna velika klesarska vještina, nedostatak prostora na kome se kleše, a potom ugledanje na krstače. Ako izuzmemo slučaj prikaza nekog okruglog predmeta u jednoj ruci [illegible] samo dva primjera predstave usamljene ruke [illegible] Husrev-begova [illegible] u Sarajevu [illegible] ruke je šaka sa otvorenim dlanom [illegible] i nešto kosa [illegible] [illegible] [illegible] 14 i 16 [illegible] predstave ruke na nišanima [illegible] u vezi sa stećcima [illegible] gest za spasenje [illegible] [illegible] mislim da bi trebalo imati na umu [illegible] koja se javlja kod nekih

[252] K. O. Dorn, n. d., 169

[253] Navedenu stelu sam vidio u maju 19[illegible] g., a takve stele je donio i R. Melul Meriç u svojoj radnji Akşehir [illegible] ve mezarları, koja je objavljena u Türkiyat Mecmuası V — 1935. g.

[254] K. O. Dorn, isto tamo i str. 80—81

islamskih naroda. Tako su npr. šiitski muslimani dva otvorena dlana upotrebljavali kao spomen na hazreti Aliju, Muhamedova zeta, četvrtog halifu, koji je u međuislamskim sukobima ubijen. U vezi s tim D. Sergejevski je napomenuo da se na jednom groblju u Sarajevu nalazi nišan nekog [illegible] reja, sa krunom, na kome su isklesana dva otvorena dlana[203]. Osim toga saznao sam da žene nekih arapskih naroda u Africi i danas nose lančić na vratu na kome visi šaka sa otvorenim dlanom i prstima, koju zovu [illegible] ruka[204]. Kako svi muslimani svoje bogosluženje (klanjanje) počinju podizanjem ruku do visine glave, spominjući allaha, [illegible] da bi [illegible] nost trebalo uzeti u obzir kod [illegible] pojave isklesane ruke na nišanima. Međutim, [illegible] tako predstavljena ruka na nišanima pokazuje da je pokojnik bio [illegible]

[203] D. Sergejevski, n. d., 30.

[204] Zahvaljujem Đini Gabričević na ljubaznom obavještenju.

III. NIŠANI SA NEFIGURALNIM MOTIVIMA

Gore je već rečeno da na groblju kod Alipašine džamije u Sarajevu na nišanu koji ima predstavu ruke postoje i motivi *polumjeseca*, [illegible], *luka*, [illegible], a da na drugom nišanu koji ima predstave sa [illegible] postoje i motivi *rozeta*.

Isto tako je već rečeno da na Alifakovačkom groblju u Sarajevu jedan nišan uz ruku savijenu u laktu ima *polumjeseca*, *polujabuke* [illegible], a na drugom nišanu osim predstave ruke ima [illegible] *friz od cik-cak crta*, [illegible] *polumjeseca*.

Uz predstavu ruke na [illegible] nišanu starog groblja u [illegible] kod Sarajeva rečeno je da se vide i motivi *sablje*, *luka*, *čomage*, [illegible] *polujabuke*.

Na jednom nišanu nekadašnjeg groblja u Hrasnici kod Sarajeva, uz [illegible] sa predstave *polujabuke* [illegible] uz [illegible] postoje motivi *luka*, *polumjeseca*, *čomage* i *polujabuke* [illegible] uz ruku sa [illegible], vidimo *luk*, *čomagu*, *polumjesec* i *polujabuku*.

Nišan Mahmuta Brankovića koji se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu uz predstavu lava posjeduje reljefe *mača*, *koplja*, *diska*, *polumjeseca*, *čomage*, *jabučice* i *friza od cik-cak linija*. Isto tako nišan R[illegible] Oprašića koji se također nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu uz predstavu lava ima motive *mača*, *čomage* (topuza), *koplja*, *diska*, [illegible] *polujabuke*.

Na nišanu iz Faletića kod Sarajeva, danas u Muzeju grada Sarajeva vidimo ne samo figure psa i jelena i predstavu ruke, nego i motive [illegible] *mjeseca*, *rozete*, *sablje*, *luka* i *polujabuke*.

I već spomenuti nišani, sa predstavama lica ljudske figure i [illegible] scene lova na jelena na groblju u okolini Trnova posjeduju motive *rozete*, *polumjeseca*, *polujabuke* i *trake od cik-cak crta*.

Gore navedeni nišan u Varošu u opštini Kalinovik uz motive ruke i konja posjeduju i motive *luka*, *sablje*, *sjekire* i [illegible].

Navedeni nišan u Kamenici, u opštini Sokolac pored predstave [illegible] ima predstave *krsta*, *polumjeseca* i *friza od* [illegible].

Isto tako, nišan Šatorovića Obrtića u Vrapčića selu na području opštine Rogatica uz navedene predstave ljudskih i životinjskih figura imaju motive *spirale*, *polumjeseca*, *koncentričnih krugova* [illegible] *meandera*.

Nišan u Bakićima kod Olova uz [illegible] ima *rozete* [illegible] *spirale*, *štit*, [illegible] na nišanu [illegible]

selu Kanen [illegible] Glamoča, osim ruke i ptice [illegible] na nišanima u Jesa[illegible] na području opštine Foča, iz predstave [illegible] sablje.

N[illegible] zgroblj[illegible] pored navedenih [illegible] posto[illegible] [illegible] samo nekoliko takvih primjera:

[illegible]

Gr[illegible] ima [illegible] polu mjeseca i polujabuke.

Na [illegible] Carine postoje nišani sa pre[illegible] čomage i sablje.

U Faletićima ima nišana sa rozetama.

N[illegible] na Ma[illegible] [illegible] sablje i polujabuke.

N[illegible] [illegible]

N[illegible] Mo[illegible] kod Sarajeva ima [illegible]

N[illegible] kod [illegible]

I[illegible] nišanima [illegible]

N[illegible] sela [illegible] Zatar[illegible] [illegible] polujabuke.

N[illegible] iz sela Po[illegible] Ma[illegible] Vica [illegible] područ[illegible] opštine Pa[illegible]

Nišan[illegible] sela Z[illegible] D[illegible] opštine R[illegible] krušnog vijenca i nakovnja sa čekićem.

I[illegible] opštine Soko[illegible] Od[illegible] se [illegible] iz sela K[illegible] Kopljevi[illegible] Ima [illegible] Zu[illegible] N[illegible] [illegible]

U selima Mo[illegible] Polje, Ukos, Stra[illegible] Ja[illegible] Z[illegible] i Jos[illegible] kod [illegible] opštine F[illegible] [illegible]

Re[illegible] [illegible] Luko na[illegible] [illegible] iz S[illegible] K[illegible] V[illegible] S[illegible] Luka, B[illegible] V[illegible] B[illegible] Mo[illegible] Ja[illegible] [illegible] pre[illegible] motiva.

[illegible] zabrano[illegible] R[illegible] Be[illegible] Neves[illegible] nje G[illegible] kopanu lokalnu pr[illegible] od [illegible]

PORIJEKLO I ZNAČENJE NEFIGURALNIH MOTIVA NA NIŠANIMA

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] lendar za 1940. g., 202

[illegible] Ova [illegible] sačinjavaju takozvanu [illegible] simbola na stećcima. [illegible] Mesec je [illegible] [illegible] kod predstava [illegible] koja [illegible] [illegible] kao [illegible] meseca [illegible] [illegible] rata [illegible] [illegible] sanskog karaktera.

Druga [illegible] predstavlja [illegible] rata [illegible] sablja [illegible] [illegible] na Gacku [illegible] dobro [illegible] na stećcima [illegible] Kalinovika.)

Ovom prilikom bih želeo da ispravim neke [illegible] Nalazimo tako [illegible] da se [illegible] Međutim [illegible] [illegible] predstave sablje [illegible] [illegible] kao nadgrobnom [illegible] nišanu [illegible] što je sasvim [illegible]

[illegible]
[illegible]
S. Bešlagić, n. d., 40.
[illegible] 150 i dr.
S. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966. 44, sl. 61
M. Mujezinović, n. d., 11.

Među [illegible] motive na nišanima kategoriji simbola treba pribrojati [illegible] čekić. Kako je [illegible] poznato [illegible] smo da [illegible] pojava na stećcima. Nalazimo ga na [illegible] na ostalim [illegible] stećcima [illegible]. Tako [illegible] pojava krsta na stećcima [illegible] kao [illegible] da ga tamo nema, ili da je zastupljen u minimalnom broju [illegible] stećcima sahranjivali samo oni [illegible] koji su [illegible] prezirali krst [illegible] na nišanima. O [illegible] motiva krsta [illegible] kršćanskih [illegible] mjestu ove [illegible] teško susrećemo [illegible] ljudi koji su se naročito [illegible] gramo [illegible] je [illegible] prema stepenu [illegible] sastoji se od tri [illegible] se [illegible] Prema [illegible] evidenciji [illegible] tri takva primjerka. Jedan sam našao na [illegible] kod Nevesinja[18] drugi također na stećku u Osoju kod Rogatice[19] a treći se nalazi na nišanu sa turbanom u Jošanici kod Foče što ga je [illegible] V. Čurčić.[20a] Na sva tri mjesta [illegible] motiv [illegible] čekića [illegible] je sasvim [illegible] Po crtežu [illegible] bilo da [illegible] sva tri [illegible] na nišanu znači [illegible] kao [illegible] kako je to V. Čurčić pretpostavio.

[illegible] motive možemo svrstati u dvije grupe [illegible] paralelama [illegible] Drugu [illegible] pretežno [illegible] sa vrpčastim [illegible] Na [illegible] motiva se nalazi na obelisku u Bakićima [illegible] Zavidovićima [illegible] jedan [illegible] biljni motiv [illegible] nišanu u Šatorovićima koji predstavlja [illegible] Na stećcima često susrećemo [illegible] vrpce [illegible] motive, isto tako [illegible] vrlo [illegible] za stećke [illegible] Bosne. Vjerovatno [illegible] na stećcima prvobitno imali simbolični karakter, pogotovo kada se [illegible] koji u kršćanskoj ikonografiji predstavljaju Hrista i [illegible] svojom [illegible] upotrebom izgubili takvo [illegible] značenje pa su postali [illegible] Mislim, da [illegible] nišanima možemo smatrati dekoracijama.

---

[18] A. [illegible] Glasnik Zemaljskog muzeja [illegible] Sarajevo 1948 [illegible] Sarajevo 1956, 38—42.

[19] V. Čurčić, [illegible] Glasnik Zemaljskog muzeja [illegible] 1943, 14 [illegible] 150.

[20] Š. Bešlagić, Stećci [illegible] pregled, Sarajevo [illegible]

[20a] Isti, n. d. 250.

V. Čurčić, n. d., 109, sl. 117

IV. NATPISI NA NIŠANIMA

U pravom odnosu stećak — nišan posebno važna pojava su natpisi na nišanima. Kako je poznato, epitafi stećaka su pisani isključivo narodnim jezikom i starom bosanskom ćirilicom, odnosno bosančicom. I neki primjerci nišana najstarijeg perioda posjeduju epitafe na narodnom jeziku i bosančicom. A. Bejtić je 1953. god. naveo da postoje samo 3 takva nišana i to Mahmuta Brankovića i braće Radilović iz okoline Rogatice, te neke Škender iz Fatnice kod Bileće[219], a M. Mujezinović ih je 1974. god. nabrojao 4, budući da je u međuvremenu M. Vego pronašao i objavio natpis Sulejmana Oskorice iz Dumanjića kod Rogatice[220]. Treba reći, međutim, da je još 1928. god. P. Slijepčević objavio natpis braće Milošević iz Gračanice kod Gacka[221]. Osim toga, ja sam 1960. god. otkrio natpis na nišanu u Govedovićima kod Trnova, spomeniku koji je inače bio poznat po karakterističnoj sceni lova na jelena[222]. Istina, taj natpis nije bio čitljiv. Kako smo već utvrdili, postoji izvjestan broj nišana iznad pokopanih hrišćana. Na jednom takvom nišanu, koji pripada vojvodi Radivoju Oprašiću, iz okoline Rogatice, također je uklesan natpis bosančicom. To znači da imamo ne 3 ili 4, nego 7 natpisa na nišanima. Može se pretpostaviti da ih je ranije bilo više, a nije isključeno da i danas postoji neki primjerak koji još nije uočen i evidentiran.

Evo osnovnih podataka o natpisima na nišanima:

Nišan Mahmuta Brankovića

Kako je to već rečeno, ovaj nišan, u obliku 3 m visokog obeliska, prenesen je u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu sa Petrova polja kod sela Brankovića, iz okoline Rogatice. Na jednoj njegovoj vertikalnoj strani, uz reljef predstave lava i mača, nalazi se u 15 redova uklesan natpis koji izgleda ovako:

---

219 A. Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV, Sarajevo 1953, 288, bil. 29.

220 M. Mujezinović, n. d., 11.

221 P. Slijepčević, *Staro groblje po Gacku*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, Sarajevo 1928, sveska za istoriju i etnografiju, 58.

222 Š. Bešlagić, n. d., 180.

И ПОГИБЕ НА БО
Ю ДЕСПОТОВИ
А СИЕ БИЛАГЬ
МАХМУТА
БРАНКОВ
ИКА НА СВО
И БАШТИ
НЕ
НА ПЕТРО
ВУ ПОЛЮ
ДА Е БЛАС
ОВЕНА Р
УССА ССО
Т СИЕЧЕ
И ПИСА

Natpis je najprije objavio J. Asboth 1888. god.[223] Čitao ga je djelomično pogrešno. O natpisu je referisao K. Hörmann na Ruskom arheološkom kongresu u Kijevu 1889. god.[224] Objavio ga je i S. Kosanović[225]. U jednom svom radu kratko je o njemu pisao Ć. Truhelka 1891. god.[226] a nešto kasnije objavio ga je i Lj. Stojanović[227]. God. 1895. Ć. Truhelka je potpunije publikovao ovaj natpis, ali sa nekim greškama[228], koje je 1914. god. ispravio[229]. Natpis je objavio i M. Vego 1970. god.[230] (Prilažem Vegin sliku natpisa — sl. 55). Natpis se vidi i na mom priloženom crtežu (sl. 22).

Kako vidimo, u natpisu se najprije saopštava da je čovjek na koga se spomenik odnosi poginuo NA BOJU DESPOTOVU, zatim se kaže da je to spomenik MAHMUTA BRANKOVIĆA koji je pobijen na svojoj baštini NA PETROVU POLJU. Na kraju se blagosilja majstor koji je kamen sam klesao i natpis urezao.

---

[223] J. Asboth, *Bosnien und die Herzegowina*, Wien 1888, 231.

[224] K. Hörmann, Trudy XI, Kijev 1899, tom II, 17[illegible]148.

[225] S. Kosanović, *Glasnik Srpskog učenog društva*, Beograd 1889, 350.

[226] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 372, sl. 6.

[227] Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi* I, Beograd 1902, br. 3[illegible].

[228] Ć. Truhelka, *Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina III, Wien 1895, 407 i 438.

[229] Isti, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 235.

[230] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* IV, Sarajevo 1970, br. 225.

Pogrešno [illegible] saopštena [illegible] nego u [illegible] kako je [illegible] natpisima stećaka, npr. na stećku iz Mrsića kod Vlasenice: S[illegible] ZEMLI MU PRAVOVIRNO[illegible]. Za [illegible] sedmi padež imenice BO[illegible] DESPOTOV [illegible] NA. Ovdje se [illegible] a ne na megdan između Mahmuta i Despota.

Zasada ne znamo [illegible] se Despotu u ovome slučaju radi [illegible] Srbi[illegible]. To je zanimalo i Vl. Skarića [illegible] Mahmut [illegible] 1480. god. napao Sa[illegible] Vuk [illegible] vanbračni sin slijepog despota Grgura Brankovića. Pre[illegible] je u [illegible] srpskog despota borio se na [illegible] Matija Korvina [illegible] posebno se [illegible] 1480 [illegible] osiguranju [illegible] ugarske [illegible] prema Turcima. U [illegible] Bosnu 1480 [illegible] sa hrvatskim banom Ladislavom Hedervarijem [illegible] banom Petrom Doci[illegible] Vuk je prodro do Sarajeva [illegible] ga [illegible] Car[illegible] uzantija[illegible]. Vuk Grgurević Branković je u narodu [illegible] po[illegible] kao Zmaj Ognjeni Vuk. M[illegible] da Skarićeva pre[illegible] Ta okolnost nam olakšava datiranje nišana i natpisa Ma[illegible] Brankovića.

I ovdje na natpisu se spomenik zove biljeg. U vezi s tim po[illegible] da se i stećci u svojim natpisima više nazivaju [illegible] BILEG, BILIG, BELEG. Rjeđe [illegible] ime KAM. [illegible] da [illegible] danas u narodu uz najčešće [illegible] *[illegible] stećak*, potrebno [illegible] *bilig* [illegible] natpisa je [illegible] ASIE [illegible] ondašnji izraz, uz druga dva [illegible] ASE, SI, predstavlja pokaznu zamjenicu *ov*[illegible] *ta*, u značenju *to* [illegible] *je* BILEG MAHMUTA BRANKOVIĆA. Iste te izraze vrlo često nalazimo [illegible] natpisima stećaka.

Na[illegible] natpis kaže da je spomenik postavljen na baštini Mahmuta Brankovića koja se nalazi na Petrovu Polju. Riječ POLU [illegible] POLJU [illegible] je [illegible] to vrijeme [illegible] nije postojalo slovo [illegible] se [illegible] bas[illegible] poredjeno [illegible]. Natpis kaže NA SVOI BASTINI u značenju NA SVOJOJ BAŠTINI. Ovdje se radi o p[illegible] a ne [illegible], a kada se [illegible] srednje riječi ona je rezultat paleografsk[illegible] [illegible] neusavršenost [illegible] SVOI umjesto SVOJOJ. Od zna[illegible] da je spomenik postavljen na vlastitom zemljištu [illegible] seoskom komunalnom groblju. Nije poznato da li je uz ovaj [illegible] još drugih nišana [illegible] bio osamljen [illegible] Ć. Truhelka zabilježio da [illegible] među stećcima na Petrovu polju [illegible][296] [illegible] je doba kada je već uveliko pres[illegible] običaj pokopavanja na komunalnim groblјima sa stećcima, s obzirom da su se već bile izdiferencirale [illegible]

[292] Isti, n. d., br. 241.
[293] Vl. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina* [illegible] Sarajevo 1937, [illegible]
[294] Jireček, *Istorija Srba* I, Beograd 1952, 412.
[295] Vl. Skarić, isto tamo.
[296] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 371—372.

koje su htjele da imaju i svoja zasebna groblja. Kada se tiče stećaka, to je istovremeno znak da se nije poštovao hrišćanski propis o pokopavanju uz crkve i na lokalitetima koji su određeni u tu svrhu i kao takvi su zvanično osvećeni. Najvjerovatnije je da se i susjedni stećci nalaze na baštini Brankovića, a da su odmah do njih, odnosno između njih i mjesta gdje je nađen nišan Mahmuta Brankovića, u turskom periodu bili nišani koji su vremenom nestali.

Prema tome, natpis u transkripciji glasi ovako:

I POGIBE NA BOJU DESPOTOVU
A SIE (BIL(E)G' MAHMUTA BRANKOVIĆA
NA SVOI BASTINE NA PETROVU POLU
DA E BLA(GO)SOVENA RUKA KOJA SIECE I PISA

Na kraju natpisa je upotrijebljena fraza o traženju božjeg blagoslova tvorcu spomenika, koja je po svojoj stilizaciji jedinstvena pojava u oblasti stećaka i nišana. Iz te rečenice doznajemo da je jedan te isti majstor klesao ne samo nišan i njegove ukrase, nego i pisao i uklesao natpis. Termin SIECE je upotrebljavan i u nekim natpisima stećaka u značenju KLESA npr. ASE SIECE GRUBAČ KAMI[illegible].

Već je u poglavlju koje se odnosi na porijeklo i značenje figuralnih predstava na nišanima rečeno da postoji narodno predanje da Mahmut Branković potječe iz srpske despotske kuće Brankovića i da to predanje ima mnogo osnova, posebno kada mislimo na zajedničku heraldičku predstavu lava. To znači da je jedan od članova te srpske odnosno bosanske vlastelinske porodice prešao na islam, dobivši ime Mahmut, te se kao takav, u službi turske vlasti istakao, posebno u ratu sa despotom Vukom Grgurevićem braneći Sarajevo, kada je i poginuo.

Rečeno je i to da su postojali i bosanski feudalci Brankovići, jer se u istorijskim izvorima u XV v. spominju knezovi Radosav i Radivoje.

Mislim da je obelisk postavljen u Brankovićima kod Rogatice, zbog toga što je tamo bilo imanje ovoga turskog funkcionera, vjerovatno njegov spahiluk, i da je on samo memorijalni spomenik nad kenotafom, dok se za stvarni grob ovoga Brankovića do danas ne zna tačno.

Brankovića i danas ima u ovome kraju Rogatice. Oni su Muslimani.

Po obliku slova, jezičkim izrazima, po ornamentisanju spomenika, a onda i po istorijskim podacima, kao i svim ostalim okolnostima, mogao bi se reći da ovaj obelisk i njegov natpis potječe iz druge polovine XV v., najvjerovatnije oko 1480. godine.

Radilovića nišan u Čadovini

Čadovina je selo koje je od Rogatice udaljeno oko 8 km i nalazi se na jugoistočnu stranu.

[illegible] Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, 105.

[illegible]

Veg[illegible]

[illegible]

[illegible] dne doneri je ima i drug[illegible] natpis[illegible]

[illegible]

Pok[illegible]sao sam da [illegible] [illegible] slobode [illegible]

Prilažem Veginu sliku natpisa (sl. 56)

Evo natpisa kako sam ga vidio:

ХАСАНЬ И АХМАТЬ ДВОА РАДИЛОВИКА СИНА
И ШТО СТАРИ ХАСАНЬ УМРЬЕ И ЧТО БИЕШЕ
ЕРЬ БИШЕ УЗКРЬ ЧОВЕКЬ А ЮНАКЬ ЮНАКА
И НЕГОВЬ БРАТЬ АХМАТЬ ВЕЛИКЕ ЖАЛОСТИ
РАДИ ПИСАШЕ ОВО И ДА Е БЛА̄СОВЕНЬ ТКО
ЋЕ ПРОЧТИ И ПРОКЛЕТЬ КОИ ПРИВАЛИТИ

N[illegible] k[illegible] [illegible] konsekventn[illegible] [illegible] znaka za [illegible] glas [illegible] znak

[illegible] K. [illegible] Glasnik Zemaljskog muzeja, Sara[illegible]

[illegible] braće [illegible] u [illegible], Glasnik Zemaljskog muzeja XXXIX, Sarajevo 1927, sv. 2, 193—196

[illegible] M. V e g o, n. d., br. 217

[illegible] Mjere donosim po Vl. Skariću.

[illegible] Vl. S k a r i ć, n. d., 195

[illegible] AHMAT [illegible] HASAN. Treba reći da je [illegible]

[illegible]

Prema tome bi transkripcija natpisa izgledala približno ovako:

HASAN I AHMAT DVA [illegible] SINA
I [illegible] STARI [illegible] ASAN [illegible] ŠTO BIJAŠE
JER [illegible] UZOR ČOVJEK A JUNAK [illegible] NAKA
I NJEGOV BRA[illegible] AHMAT [illegible] RADI PISASE OVO
I DA JE BLAGOSOVEN' TKO ĆE PROJTI
I PROKLET' KOJI PRIVALITI

Ma[illegible] je [illegible] ime [illegible] Radilovića — AHMAT umjesto [illegible] jega — AHMET. Škarić je naveo da se po Dančiću to [illegible] javlja u XV. i XVI. v.[342] Ja sam [illegible] da [illegible] natpis klesao [illegible] zbog čega je došlo do [illegible] skraćivanja [illegible] Dančić [illegible] SULEIMAN [illegible] SULEMAN [illegible] [illegible] ZOR [illegible] za klesa[illegible] [illegible] iznače klesar stećka.

N[illegible] jedno pitanja [illegible] postav[illegible] kako [illegible] Sve do [illegible] brata Radilovića [illegible] Škarić [illegible] Nešto se [illegible] da su pokojni [illegible] zakopani, već da su [illegible] kenotafa. Je [illegible] je M. Mujezinović [illegible] na osnovu [illegible] jednog dijela natpisa — [illegible] KOVO BRATA AHMATA — zaključio da je Ahmet umro prije Hasana [illegible] Hasana [illegible] o Ahmetu [illegible] za pitanje da li se [illegible] radi o grobu [illegible] braće Radilovića ili o grobu [illegible] Sa [illegible] natpisu se jasno kaže da je umro [illegible] Hasan [illegible] se [illegible] kaže da je umro Ahmet. Kaže se samo da [illegible] braći. Samo se [illegible] Hasanu kaže da je uzor čovjeka [illegible] junaka. Za Ahmeta se, međutim, kaže da je u svojoj [illegible] žalosti pisao natpis. Proizlazi da je Ahmet bio živ kada mu je stariji brat Hasan umro, i da je on autor natpisa. Sve govori da se radi o natpisu na nišanu Hasana Radilovića, a ne o natpisu koji pripada oba[illegible] braće, pa bi odsada taj natpis trebalo samo tako i tretirati. Time istovremeno [illegible] Škarićeva dilema o dvojici sahranjenih.

Zahvaljujući Škarićevom istraživanju u mogućnosti smo da nešto kažemo o Radilovićima iz Čadovine. To se prezime prvi put spominje u [illegible] bosanskog sandžakbega Gazi Isabega iz 1461/1462. god. [illegible] neke zemlje Radilovića u neposrednoj blizini Sarajeva. Tako 100 godina kasnije turski dokumenti spominju neke zemlje te porodice. Osim toga iz poznatog testamenta gosta Radina (1466. god.) doznajemo da su u službi toga gosta bila [illegible] Radosav i Vuk Radilović. Godine 1711. se spominje selo Radilovići u sarajevskoj nahiji. Škarić kaže da su Radilovići bili [illegible] vlastela u župi Pavlovića i da su imali svoja imanja u Borču, Vrhbosni [illegible] su ostala [illegible] baštinu i u doba Turaka, kada su oni prešli na islam. Otuda je i Čadovina spadala u njihovu baštinu.[344]

Iz poznatog [illegible] grbovnika iz 1595. god. kao i [illegible] »Der Adel von Kroatien und Slavonien« iz 1899. god. vidi se da bosanski [illegible] Radilović [illegible] Radiljević [illegible] svoj grb koji se sastoji od [illegible] štita sa kosom crvenom gredom [illegible] sa krunom. [illegible] kaže se [illegible] popisu starih bosanskih feudalnih

[342] Isto tamo.
[343] M. Mujezinović, n. d., 11.
[344] Vl. Škarić, n. d., 105—106.

porodica nepoznatog autora koji se čuva u franjevačkom arhivu u Bosni za ovo prezime stoji ime Fojničar. Postoji i podatak da je 1689. god. živio bosanski feudalac Lovro Radilović, sin Stjepanov, kao potomak stare bosanske plemićke porodice, čiji su potomci nosili zvanje profesora ... visokog ...[339] Napominjem da danas u okolini Kiseljaka postoji selo Radeljevac.

Okolnost da se na nišanu u Čadovini nalaze predstave sablje ... govori o tome da se radi o uglednom čovjeku (Skarić je pogrešno protumačio kijaču kao sulicu, za koju je rekao da simbolizira ... podanika ...). I sam natpis govori o Hasanu kao uglednom ... .

Pošto se radi o Radinoviću koji je prešao na islam kao ... ugledan ..., vjerovatno je da spomenik potječe iz perioda ... vladara ... kraljevima. O tome vremenu govori i oblik spomenika ... njegovih ... , a isto tako i paleografske i jezičke osobine natpisa. Skarić je ovaj natpis datirao sa XV ili XVI vijekom, a Vego sa 1454—1459. god. Najvjerovatnije je da on potječe s kraja XV ili iz prve polovine XV...

Nišan Skendera iz Fatnice

Fatnica je veće selo koje je od Bileće udaljeno oko 19 km zračne linije na sjeverozapadnoj strani. Na lokalitetu Miljaša Glavica, oko 400 m zapadno od zgrade Osnovne škole, iznad ceste, na zapuštenom starom muslimanskom groblju nalazi se nišan u obliku osrednje velike stele, gore ... koja se završava kao krov na dvije vode.

Na zapadnoj, širokoj, uspravnoj strani ovoga spomenika uklesan je u dva vodoravna reda natpis bosančicom, a u donjem dijelu te strane isklesan je motiv četverolisne rozete okružene vijencem.

Natpis izgleda ovako:

А СЕ ЛЕЖИ СКЕНДЕР

Spomenik i natpis zajedno sa stećcima toga kraja sam evidentirao 1960. god. i objavio 1967. god.[340] Natpis je objavio i M. Vego 1965. god., zatim 1966. i 1970. god. Ime pokopanoga je on čitao kao SENĆER i izrazio mišljenje da se spomenik odnosi na nekog Šenćera ... Sankirana ... koji je bio dizdar grada Roga kod Duvna 1519. god., zbog čega ga je i datirao poslije te godine.[341]

Slova ovoga natpisa veoma sliče slovima natpisa u Bočinama kod Stoca, gdje su u drugoj polovini XV ... djelovali majstori ... Sućeska.[342] Tako su slova S i K ... povijena, Z se sastoji od ... pre...

[339] E. Laszowski, *Radajelović, bosanska velikaška porodica*, Napredak br. 10, god. 1933., str. 66—68, Fermendžin, *Acta Bosnae*. 501.
[340] Š. Bešlagić, *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 42.
[341] M. Vego, n. d., br. 322.
[342] Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar XII (N. s.), Beograd 1962, 175—205.

križ[illegible] crte, N[illegible] uspravna [illegible] jedna prelomljena crta, [illegible] izgleda da je majstor pristupio uklesavanju slova bez uzorka [illegible] bez pre[illegible] ranja prostora, [illegible] meki glas na kraju zadnje riječi nije mogao [illegible] u drugi red, nego ga je morao [illegible] ispod ta dva reda.

U transkripciji ovaj natpis glasi:

ASE LEŽI SKENDER

Natpis počinje [illegible] ASE [illegible] TU, OVDJE. Skender je muslimansko ime. [illegible] znači [illegible] [illegible] [illegible] Da se [illegible] govor [illegible] ispred [illegible] kod natpisa stećaka.

Na priloženom [illegible] se vidi da nije Skender [illegible] kako [illegible] okolnosti.

Po [illegible] zadnjih [illegible] po svim drugim okol[illegible] natpis potječu iz druge polovine XV ili prve polovine XVI v.

Nišan Sulimana Oskopice iz Dumanjića

Dumanjići [illegible] Bekovića [illegible] 13 km zračne linije sjeverno od Rogatice.

Na lokalitetu [illegible] sasvim blizu seoskih kuća [illegible] se skupina od 80 stećaka i oko 200 [illegible] pol[illegible] tom. Na [illegible] pola[illegible] kruga i kružnog [illegible] križnog [illegible], uklesan je u 6 redova natpis koji ovako izgleda:

ЧСИ БИЛЕГЬ СУЛИМАНА ОШКОПИЧЕ

Prilaže se fotos nišana sa natpisom (sl. br. 58).

Transkribovan ovaj natpis glasi ovako:

ASI BILEG SULIMANA OSKOPICE

Stećke i nišane u ovome kraju evidentirao sam 1960. god. [illegible] ovaj natpis objavio 1971. god.[248] Natpis je objavio i M. Vego najprije u dnevnom listu »Oslobođenje« 1961. [illegible] 1966. god., a zatim u svom Zborniku srednjovjekovnih natpisa 1970. god. Čitao ga je dobro, ali se nije upuštao u njegovu analizu.[249]

---

[248] Isti: *Stećci, kataloško topografski pregled*, Sarajevo 1971, 247.

[249] M. Vego, n. d., br. 230.

Slova ovoga natpisa su relativno velika i visoka. Uobičajena su za svoje vrijeme. Slovo A se sastoji od sasvim uspravne crte i trbuha na njegovoj sredini, S je kao blagi luk, O je ispisano, a F ima naglašenu središnju crtu. Jedino je malo neobično slovo C koje je isto kao pravilno C. Pisar poznaje meki glas [illegible] pisao ga je sa K u riječima [illegible] koje se završavaju [illegible]. Zbog nedovoljnog planiranja prostora ostalo je samo jedno slovo za šesti red. Inače vidi se da je majstor vješt u svome poslu. Mislim da on nije bio musliman, dok je ime napisao odnosno uklesao kao SULIMAN umjesto SULEJMAN. To angažovanje kršćana za klesanje nišana nije nešto neobično u situaciji kada još ne postoje vješti muslimanski klesari.

Sulejman Oškopica je bio ugledniji čovjek iz svoga kraja, što se vidi i po sablji i po kijači na njegovom nišanu.

U blizini Dumanjića, nešto manje od 2 km jugoistočno, nalazi se selo Oškopica, koje je vjerovatno po ovome Sulejmanu dobilo svoje ime, a možda je on dobio prezime po tome selu.

Po osobinama nišana i njegovih ukrasa, a posebno po osobinama slova natpisa, najvjerovatnije je da nišan s natpisom iz Dumanjića potječu s kraja XV ili početka XVI v.

Nišan iz Govedovića

U Govedovićima kod Trnova, na samom vrhu padine, odmah iznad Mesićeve kuće, nalazi se skupina od 5 krupnijih nišana. Najkorniji primjerak je u obliku četverostrane prizme koja se piramidalno završava (znatno utonuo u zemlju). Na široj strani koja je okrenuta sjeveru, uz scenu lova na jelena i motive polumjeseca, rozeta i krsta, uklesan je i natpis u dva kratka reda. Ali su slova uslijed krečenja i atmosferilija djelomično oštećena, tako da ga nije moguće sa potpunom sigurnošću pročitati u cjelini.[32]

Natpis počinje sa ASE, iza toga se vidi slovo B, zatim je jedno slovo jako oštećeno, a potom slijede slova ELI, čime se završava prvi red. Drugi red izgleda da počinje slovom G, iza njega kao da su slova R i A, nakon njega D, O i na kraju reda NI. Prema tome najvjerovatnije je da taj natpis u transliteraciji glasi ovako:

ЧСЄ Б.ЄЛИГ РЧДОНИ.

Njegova transkripcija bi glasila ovako:

ASE B(I)ELIG RADONI(N)

Okolnost da natpis počinje sa ASE govori o relativno najstarijem vremenskom periodu nišana. Druga riječ je nešto neobična, ali je tu došla umjesto dobro poznatog naziva takvih nadgrobnika — BILIG, BILEG, BJELEG. Treća riječ se odnosi na ime pokopane ličnosti. Mislim da se pokojnik zvao RADONJA. Svakako je to hrišćansko ime, što ima veze sa urezanim

prstom znak natpisa. Okolnost da se u ovome epitafu ne saopštava prezime takođe ukazuje na relativno starije vrijeme, a istovremeno znači da je pokojnik i po samome imenu bio dovoljno poznat u svome kraju.

Natpis, inače, ne odaje baš vještog majstora. Kosa crta slova N je pogrešno postavljena. (Posljednje slovo [illegible] riječi se [illegible]. Možda je ono prebačeno u treći red [illegible] na [illegible] koje se danas ne primjećuje. Naravno, iza njega bi [illegible] da svoj znak za meki glas).

Po jezičkim i paleografskim osobinama ovaj natpis za koji po [illegible] kao i drugim svim [illegible] spomenik [illegible] natpis na [illegible] početku iz druge polovine XV v.

Natpis iz Gračanice kod Gacka

Gračanica je selo pokraj ceste Gacko — Nevesinje, udaljeno od Gacka oko 3 km na sjeverozapadnu stranu.

Na području ovoga sela nalazi se [illegible] lokalitet sa stećcima. Blizu naselja je i [illegible] muslimansko groblje u čijoj je ogradi [illegible] 1928. god. Pero Slijepčević vidio ploču sa natpisom. Ta ploča je bila [illegible] dimenzija (74 x 57 x 8 cm) prebijena po polovini[259].

Prema Slijepčeviću, natpis je izgledao ovako:

АСЕ ЛЕЖЕ ДВА (МИЛОШЕВИЋА)
АЛИЈА И ЮСУПЬ
И ТОИ ГРАДИ БОГДАНЬ КОВАЧЬ СО УСЕМЬ

Čitao ga je ovako:

ASE LEŽE DVA MILOŠEVIĆA
ALIJA I JUSUP'
I TOI GRADI BOGDAN' KOVAČ' SO USEM

Slijepčevićevo saopštavanje nije bilo zapaženo od kasnijih istraživača stećaka [illegible] su ga oni prosto zanemarili. Niti ga M. Vego objavio u svom Zborniku srednjovjekovnih natpisa.

Prilikom evidentiranja stećaka u krajevima oko Gacka oko 1960. god. ja nisam mogao da pronađem navedenu ploču sa natpisom, pa sam pretpostavio da je u međuvremenu uništena.

Slijepčević nam nije ostavio ni fotos niti crtež natpisa. Neke [illegible] natpisa on je stavio u zagrade, što bi trebalo da znači da za njih nije sasvim siguran. Ako pretpostavimo da je on natpis barem približno tačno prepisao, može se reći da je autor natpisa dosta vješt u svome poslu. Slova su malo obličajena. Slovo V je četverokutno ne pravo [illegible], T se sastoji od tri

[259] P. Slijepčević, *Staro groblje po Gacku*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, Sarajevo 1928, sv. za historiju i etnografiju, 58.

jednako dugačke uspravne crte. K se sastoji od jedne uspravne i jedne lučno povijene crte, a O je elipsasto. Vidi se da klesar piše meki glas lj jednako na krajevima riječi koje se završavaju konsonantom, zatim piše [illegible], kao spojeno lu. Na prvi pogled izgleda da je [illegible] zaostalo slovo O u riječima BOGDAN i KOVAČ, ali prije bit će da se tako nekada zaista pisalo. Pisanje imena JUSUP umjesto USUP u Hercegovini je bila normalna pojava.

U natpisu se kaže da su tu sahranjena dvojica Miloševića. To je prvi slučaj da se na muslimanskom grobu sahranjuju dva lica u jedan grob, koja lica nisu položeni u dvije rake, jedan pored drugoga, i postavljen im je jedan nadgrobni spomenik. Na kraju natpisa se saopštava da je spomenik valjda i natpis izradio kovač Bogdan. Napominjem da nije rijedak slučaj da se u natpisima stećaka Hercegovine klesar naziva kovačem, npr. kovač Grubač[66]. Sliepčević je ovije zadnje riječi pročitao SO USEM što znači SASVIM zbog toga što je ovdje staro slovo V zamijenjeno slovom U, kako je to utvrđeno u istorijskoj fonetici našeg jezika, pa je VSEM postalo USEM što znači u svemu, sasvim. Bogdan nam kaže dakle da je spomenik i natpis klesao on sam[66a].

Miloševići je hrišćansko prezime. Znači da su ova dvojica pokojnika prelazeći na islam dobila muslimanska imena, a da im je ostalo staro prezime, kako je to i bilo uobičajeno.

Nije nam poznato ko su bili ti Miloševići. Ne bih rekao da se radi o naročito istaknutim ljudima, jer bi im spomenik bio veći i ljepše obrađen i vjerovatno bi na njemu bilo nekih reljefnih motiva, a možda bi se i u samome natpisu nešto o tome istaklo. Napominjem da se u blizini nalazi selo Miloševići za čije stanovnike istoga prezimena, pravoslavce, Sliepčević kaže da nisu starosjedioci.

Po osobinama natpisa rekao bih da on potječe s kraja XV ili iz XVI v.

Nišan Radivoja Oprašića

Sa lokaliteta Brijeg, na brijegu blizu sela Oprašića, 13 km zračne linije sjeveroistočno od Rogatice, gdje se nalazi manja skupina stećaka i savremeno pravoslavno groblje, još prije više od 60 godina prenesen je u [illegible] Zemaljskog muzeja u Sarajevu jedan nišan sa natpisom.

To je obelisk u obliku pravilne četverostrane prizme sa prikraćenom piramidom i polulоptom na vrhu, koji na svim stranicama ima predstave lava, mača, topuza, koplja sa zastavicom, luka, polumjeseca i nekoliko polujabučica.

[66] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1962, br. 36.

[66a] Na ovako pravilno čitanje upozorio me je akademik prof. dr Jovan Vuković, koji je bio recenzent ove radnje, pa se kako na ovoj tako i na drugoj njegovoj dragocjenoj stručnoj pomoći u vezi sa čitanjem ovih natpisa, srdačno zahvaljujem.

Na jednoj njegovoj vertikalnoj strani, iznad predstave lava i mača uklesan je u 13 redova natpis bosančicom (sl. 27 i 59). Evo kako taj natpis izgleda:

А СИЕ БИЛЕГЬ
ПОЧТЕНОГА О
ВИТЕЗА ВОЕВОДЕ
РАДИВОЈА ОПР
АШКА ДОСЕЛЕ
БИХЬ ПОЧТЕ
НЬ И ГЛАСИТ
С ПРЕБИВАХ НА
ЕГОВИ И ТУ К
ОИ ЗЕМЛИ А
БИЛЕГ МИ Е
[illegible]
[illegible]

Natpis je objavio Ć. T[illegible] još 1884. god., a potom i 1894. god.[52] Nešto kasnije po njemu ga je prenio Lj. Stojanović[53]. Donio ga je i M. Vego u svom Zborniku srednjovjekovnih natpisa 1970. god.[54] Niko od njih nije analizirao ovaj natpis.

Ć. T[illegible] je napravio nekoliko propusta. Riječ POCTENOGA je čitao [illegible]OCTENA [illegible] VITEZA [illegible] je [illegible] GLASITA [illegible] trećem redu napisanu RADIVOJA [illegible] bez slova O. Tako [illegible] pogrešno pročitan natpis [illegible] M. Vego je natpis [illegible] pravilno ga [illegible]

Kako vidimo, ispred natpisa [illegible] uklesanog krstića koji [illegible] susrećemo u natpisima stećaka. [illegible] AS [illegible] već uobičaje [illegible] BILJEG [illegible] Za pokoj [illegible] POCTEN [illegible] POSTEN [illegible] VITEZA nedo[illegible] VOJVODE [illegible] O pa [illegible] je klesar [illegible] Nadalje se [illegible] opštava [illegible] RADIVOJA OPRASKA [illegible] ovog života bio

---

[52] Ć. T[illegible], Bosančica, [illegible], Sarajevo 1889, [illegible]; [illegible] Die Bosnische [illegible] Mittheilungen [illegible] Wien 1894, 369.

[53] Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi III, 8, br. 4770.

[54] M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV, br. 226.

pošto [illegible] kao takav [illegible] poznat. Zanimljiva je upotreba [illegible] [illegible] u bosanačkom [illegible] TUĐOJ ZEMLJI [illegible] [illegible] Kako se [illegible] PREBIH [illegible] [illegible] da je pokojnik [illegible] U TUĐOJ ZEMLJI [illegible] samo ovaj spomenik [illegible] Mahmuta Brankovića.

[illegible] bosanč[illegible] Slova su [illegible] [illegible] [illegible] pisma [illegible] [illegible] [illegible] nego [illegible] [illegible] adesne [illegible] koje se završava [illegible] BILEG pri kraju [illegible] gdje [illegible] [illegible] GLASOVITO [illegible] [illegible] jezik natpisa [illegible] natpis je jezički vrlo lijepo stilizovan.

Prema [illegible] ovaj natpis u lat[illegible] transk[illegible] glas[illegible] ovako:

ASIĖ BILEG POČTENOGA VITEZA VOEVODE
RADIVOJA OPRASIĆA DOKLE BIH POČTENO
[illegible] ASIT[illegible] PREBIH [illegible] [illegible] ZEMLJI
A BILEG MI STOJI NA BAŠTINI

O R[illegible] O[illegible] [illegible] mamo [illegible] podataka. Po [illegible] [illegible] je [illegible] imposantan [illegible] [illegible] bosansk[illegible] [illegible] [illegible] Radivoje [illegible] vojvoda [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] nadgrobni [illegible] [illegible] stećci.

Opras[illegible] [illegible] danas [illegible] Oprasićima [illegible] Muslimani.

Z[illegible] od velike [illegible] što se na [illegible] ovoga vojvode nalazi predstava [illegible]. Kako se [illegible] takva predstava nalazi [illegible] na nišanu Mah-

[illegible] Brankovića [illegible] pravdalo pretpostavku da Radivoje [illegible] potomak Brankovića kao Mahmud [illegible] Poslije se radi [illegible] Brankovića [illegible] Mahmud [illegible] Radivoja [illegible] godine 1480 [illegible]

Prilikom [illegible] porijeklom [illegible] zaključak [illegible] natpisa [illegible] natpis Radivoja [illegible] polovine XV v.

Umjesto zaključka

[illegible] četverostrana [illegible] natpise [illegible] bez [illegible] natpisa [illegible]

Među [illegible] Mahmuta Brankovića [illegible] Kalinovik [illegible] krsta[illegible]

Iz navedenih [illegible] natpisima [illegible] kasnijem vremenu [illegible]

[illegible] Beograd 1969, 26—30

im oblicima, posebno po ukrasima, dok u ovom najstarijem periodu nema uopće ženskih nišana. Po tome bi izgledalo da je u tome najstarijem periodu bio običaj da se samo umrlim muškarcima postavljaju nišani. Naravno, za konačan stav u tome pogledu nemamo argumenata.

Iz pregleda naših natpisa, posebno iz iznesenih mišljenja i pretpostavki koji se odnose na vrijeme njihovog nastanka, vidi se da se svi oni uklapaju u vremenski okvir od druge polovine XV do kraja XVI v. Pošto jedino ploču iz Gračanice kod Gacka, za koju inače nemamo sigurnih podataka, stavljamo u XVII v., moglo bi se reći da su naši natpisi zapravo nastali u razdoblju jednog vijeka, tj. od polovine XV do polovine XVI v. Budući da u tome vremenu nema nišana sa natpisima na drugim jezicima i drugom pismu, osim nekoliko primjeraka skopaljskih nišana s arapskim pismom, koji nisu domaće provenijencije i koji inače nemaju mnogo veze sa stvaranjem bosanskih nišana, može se tvrditi da su ovi nišani natpisi pisani sa bosančicom i na narodnom jeziku osnovna karakteristika nišana toga perioda.

Nišani sa natpisima bosančicom imaju dosta zajedničkoga sa stećcima, a manje zajedničkoga sa nišanima kasnijeg vremenskog perioda. Velik je broj stećaka u obliku ploče ili u obliku stele na dvije vode, kakvi su, npr., nišani iz Gračanice i Fatnice, a još veći je broj stećaka na čijim su stranicama isklesani reljefni motivi polumjeseca, mača, kruga, itd., kakve motive imaju nišani sa natpisima. Najbliže i najbitnije su naravno veze koje se odnose na same natpise. Radi se o jednom te istom pismu i o sličnim oblicima slova toga pisma. I u natpisima stećaka i u natpisima nišana zastupljen je isti izvorni narodni jezik. Zajednički su im karakteristični izrazi, kao što su: ASE, ASIE, SIE, BAŠTINA, BILEG i dr. Kod pisanja i klesanja natpisa na nišanima primijenjen je potpuno isti tehnički postupak. Jasno se uočava kako su nišani sa natpisima proizvod radionica u kojima se klesali stećci, a u nekoliko slučajeva se vidi da su i stećke i nišane klesali isti majstori. To je i razumljivo kada imamo na umu da se radi o prvom periodu turske vlasti u Bosni, kada još nije bilo vještih klesara u redovima muslimana. Predanje o 12.000 klesara koje je, navodno, sobom vodio sultan Mehmed-Fatih da bi njegovim poginulim vojnicima klesali nišane, već je od strane nekoliko naučnih radnika opovrgnuto[256]. Već sam ranije iznio razloge zbog čega mislim da su nišane iz Čalovine, Damanjića i Gračanice klesali majstori — kršćani. Uvjeren sam da su nišani Mahmuta Brankovića i Radivoja Oprašića djelo jednog majstora, i to kršćanina. U vezi s ovim je zanimljiv arhivski podatak o jednom klesaru u Sarajevu. Godine 1528. se spominje taščija (klesar) Mahmut, sin Vukmanov, koji živi i radi u Sagrdžije Atikinoj mahali u Sarajevu[257]. Mahmut je, dakle, prešavši na islam nastavio očev zanat. Iz svega navedenog proizlazi zaključak da je umjetnički uticaj stećaka na nišane sa natpisima bosančicom bio veoma jak.

[256] M. Mujezinović, n. d., 13.

[257] Isti, na istom mjestu.

V HRIŠĆANSKI NIŠANI

Činjenica je da nad izvjesnim brojem hrišćanskih grobova postoje spomenici koji se po svojim oblicima ne razlikuju od spomenika nad muslimanskim grobovima, ili su s njima vrlo slični. O takvim nadgrobnicima iz okoline Travnika pisao je Đ. Mazalić još 1957. godine i nazvao ih je *hrišćanskim nišanima*[259]. Nekoliko primjeraka takvih nadgrobnika ja sam evidentirao u okolini Sokoca, pa sam ih, u jednoj svojoj radnji, također nazvao *hrišćanskim nišanima*[260].

Tako se npr. u Žunovima kod Sokoca, zajedno sa stećcima, krstačama i nišanima, nalazi nišan-obelisk na kome je uklesan motiv krsta (sl. 69). U kategoriju takvih spomenika spadaju nišani iz Kalmanića, Oprašića i Govedovića, o kojima sam dao podatke u poglavlju koje se odnosi na nišane sa figuralnim predstavama, zbog toga što se na njima nalaze takve predstave, plesa i scena lova na jelena. Možda sam u tu kategoriju mogao svrstati i nišane iz Bakića i Tinova koji su također tretirani u ovoj radnji? Međutim, pošto mi nije cilj nabrajanje hrišćanskih nišana koji su bili predmet ove radnje, pa bih želio da na ovome mjestu prikažem podatke samo za dva po mome mišljenju vrlo zanimljiva, značajna takva primjerka. Jedan je iz Donje Zgošće kod Kakanja, a drugi iz Ljubine nedaleko od Ilijaša.

Nišan iz Donje Zgošće

Na lokalitetu Crkvina u Donjoj Zgošći kod Kakanja postojala je do prije 80 godina skupina od 14 stećaka. Dva najvrednija primjerka su još prije Prvog svjetskog rata prenesena u Sarajevo, dok su ostali vremenom nestali. Jedan od tih prenesenih nazvan je obeliskom i nalazi se u vrtu Zemaljskog muzeja. Međutim, to je stub koji je u svom donjem dijelu osmostran, a u gornjem četverostrana prizma[261]. Njegova visina iznosi oko 300 cm, a širina i debljina se kreću od 44 do 54 cm. Ukrašen je sa svih strana. Njegovi reljefni motivi su: ornamentirana vrpca, rozete u kružnim vijencima, zvijezde, polumjeseci, krst, vrpca, krug, trougao, riba, čaša, posuda, spirala i vitičasta rozeta. Pojas svih spomenutih strana urezan je na pas koji zbog velike oštećenosti nije čitljiv. (Slika 61 prikazuje jednu stranu gornjeg dijela spomenika, a na sl. 62 vidimo svaku njegovu stranu zasebno)

[259] Đ. Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, Sarajevo 1957, 97—118.

[260] Š. Bešlagić, n. d., 25—29.

[261] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 48.

O spomeniku sa najprije pisal J. Asbóth[581] i Ć. Truhelka [illegible] Stratimirović [illegible] XIV v.[582] Kasnije [illegible] ovaj spomenik [illegible] [illegible] Ć. Truhelka [illegible] Petrezdi [illegible] [illegible] Kotromanića, z XIV [illegible] Đ. Mazalić [illegible] [illegible] [illegible] XV [illegible] početak XVI [illegible] ime DRAGIŠA [illegible] Đ. Mazalić [illegible] XIV v. [illegible] M[illegible] [illegible] sam izrazio pretpostavku da nišan potječe iz XV v.[585]

[illegible] M[illegible] [illegible] spomenik [illegible]

Nišan iz Ljubine

[illegible] pruža se [illegible] trougla (sl. 63).

Ovaj stub je publicirao Đ. Mazalić [illegible] god.[586] [illegible] o njemu objavio kraći tekst 1967. godine.[587]

U [illegible] ovoga kraja ovaj spomenik [illegible] pod imenom »nišan kneza Stjepana«.

[581] J. Asbóth, n. d., 115.

[582] L. Stratimirović, *Sredn[illegible] kod Zgošće*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 139—140, T. 1, sl. 5.

[583] C. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941, 52—57.

[584] Đ. Mazalić, *Kroz [illegible]*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV—V (Nova serija), Sarajevo 1950, 231—24[illegible].

[585] Š. Bešlagić, n. d., 97.

[586] Đ. Mazalić, *Starine po okolici Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja LI, Sarajevo 1940, sv. I, [illegible] napomene [illegible] Travnika, Naše starine IV, Sarajevo 1957, 18.

[587] Š. Bešlagić, n. d., 13, sl. 1.

Po svojim oblicima ovome spomeniku su slični hrišćanski nadgrobni spomenici u okolini Zenice i Travnika, koji ili uopšte nemaju poprečnih krakova, ili su ti krakovi samo stilizovano naznačeni, ali je nadgrobnik iz Ljubine koji se pripisuje nekom knezu Stjepanu mnogo bliži muslimanskim nadgrobnicima, zbog čega je sasvim opravdano da ga uvrstimo u nišane i da ga smatramo pojavom prvih decenija turske uprave u ovim krajevima, odmah iza 1463. god. Naravno, zbog krsta koji je na ovome nišanu isklesan, on može biti samo hrišćanski.

VI

RÉSUMÉ

LES «NIŠAN» (STÈLES FUNÉRAIRES MUSULMANES) DES XVe ET XVIe SIÈCLES EN BOSNIE-HERZÉGOVINE

Parallèlement à un long travail ayant pour objet le recensement des stèles funéraires médiévales (les *stećak*) situées sur le territoire de la Bosnie-Herzégovine, l'auteur de la présente étude a recueilli les données sur les plus anciennes stèles funéraires musulmanes (les *nišan*), ce qu'il expose dans son avant-propos. Étant donné la disparition progressive, avec le temps, de ces monuments funéraires particuliers, ainsi que leurs caractéristiques qui en font un important et intéressant phénomène culturel et artistique de l'ancienne Bosnie, surtout en tant qu'expression d'une tradition séculaire de la sculpture des *stećak*, l'auteur a décidé de classer les matériaux rassemblés de manière à en faire un tout, pour les compléter ensuite sur le terrain et de donner un aperçu des anciens monuments funéraires de l'Anatolie turque, ce qui l'a amené à rédiger la présente étude.

L'introduction présente d'une manière générale les *nišan* de la période la plus ancienne; ceux-ci se distinguent dans une grande mesure par leurs formes, leurs motifs en relief et leurs inscriptions des stèles funéraires musulmanes du XVIIe siècle et des siècles suivants. Un chapitre est consacré à la question de l'origine des *nišan*. L'auteur estime que les *nišan* bosniaques [illegible] des stèles seldjoukides [illegible] des Turcs Osmanlis, ces stèles étant le résultat à la fois d'un patrimoine culturel [illegible] d'Asie Centrale, de l'influence de la Perse [illegible] et de celle de l'Arménie et de la Géorgie chrétiennes. Étant donné que les *nišan* bosniaques portent également des représentations de personnages — interdites dans l'art islamique — l'auteur a passé en revue dans un chapitre particulier les représentations d'êtres vivants dans les arts des peuples islamiques, spécialement dans les arts des Seldjoukides.

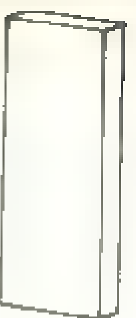
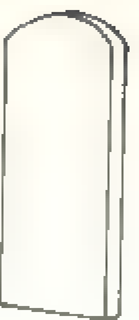
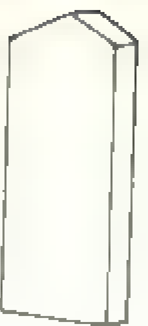
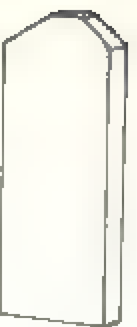
D'après les données des autres chapitres, il existe 29 exemplaires de *nišan* avec en tout 43 effigies sculptées. La plupart de ces exemplaires se

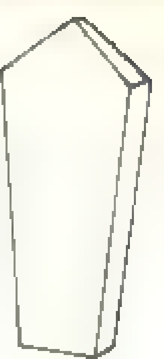
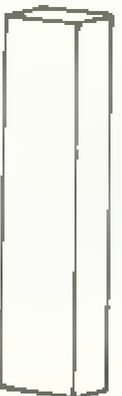
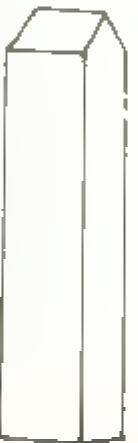
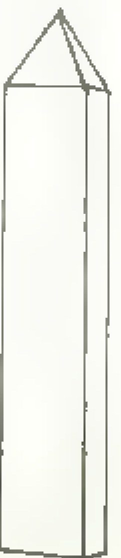
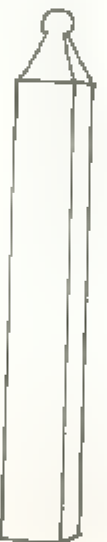
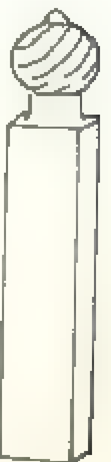
trouvent aux cimetières de Sarajevo et de ses environs, ensuite à des cimetières situés près de Trnovo, Kalinovik, Foča, Rogatica et Sokolac. Il est fait mention des nombreux exemplaires de *nišan* avec des motifs sculptés représentant des objets (boucliers, épées, piques, croissants, étoiles etc.). Comparant tous ces motifs en relief des *nišan* avec les motifs similaires des *stećak*, l'auteur a fourni dans les chapitres suivants l'explication de leur origine et de leur signification.

Un chapitre est consacré aux inscriptions qui sont un facteur important pour la valeur des *nišan*. On a constaté sur 7 exemplaires des épitaphes en serbo-croate écrites dans la variante bosniaque ancienne de l'alphabet cyrillique dite *bosančica*. Elles sont décrites et analysées une à une. Parmi ces épitaphes on doit citer tout particulièrement l'inscription de Mahmut Branković, seigneur féodal de la famille illustre des Branković, despotes serbes, lequel adopta l'Islam. L'auteur pense que ce féodal fut tué dans les combats contre le despote Vuk Grgurević qui, au nom du roi de Hongrie Mathias Corvin, avait atteint avec ses troupes la ville de Sarajevo et l'avait brulée.

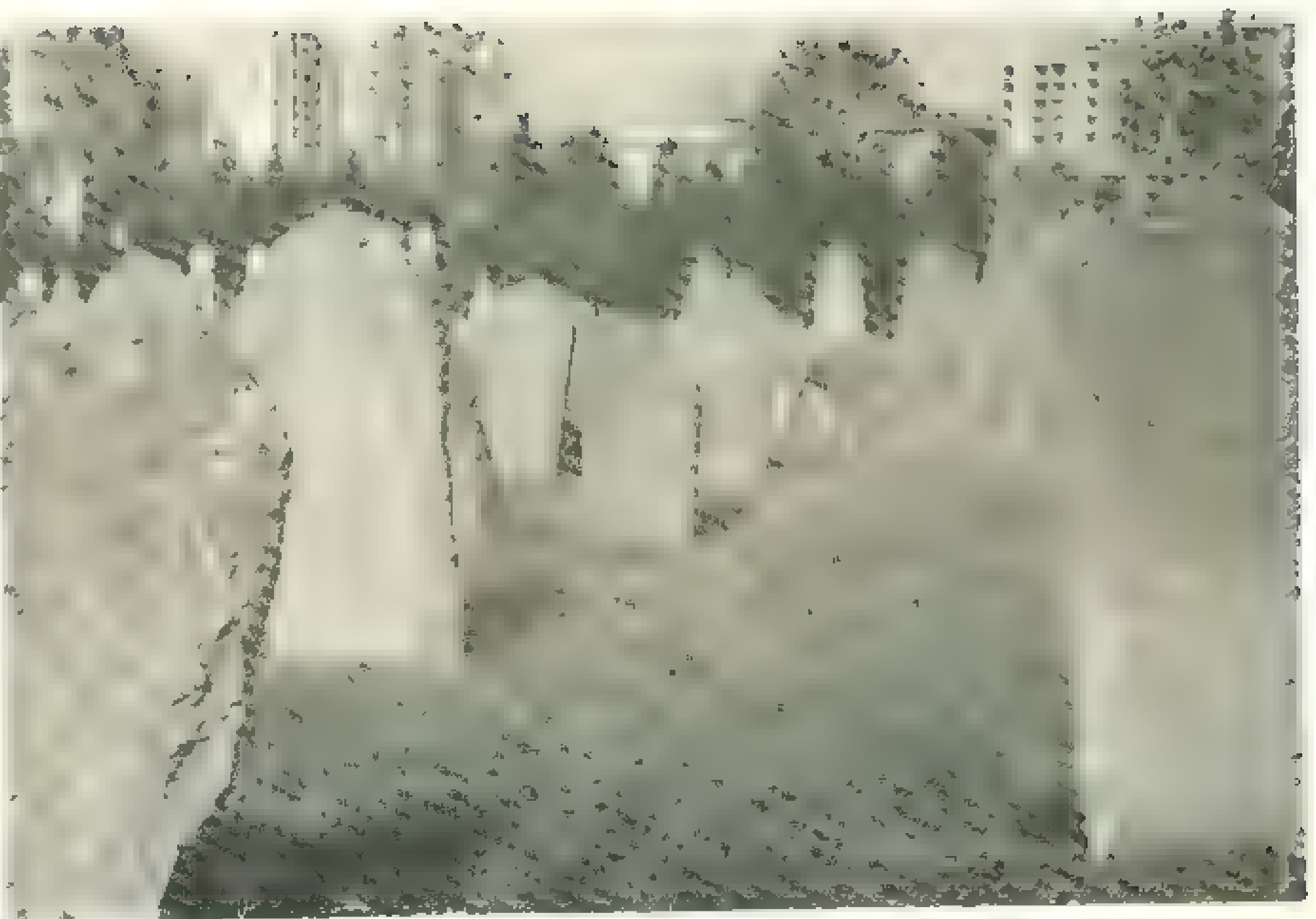
Il existe aussi un certain nombre de stèles funéraires sculptées et ornées de la même manière, érigées pendant la même période sur des tombes chrétiennes, comme c'est le cas de celle du voïvode Radivoje Oprašić, aux environs de Rogatica; l'auteur leur donne le nom de *nišan* chrétiens et en traite également dans le présent travail.

Il ressort de tout ce qui a été dit que les *nišan* en question apparaissent dans la seconde moitié du XVe siècle et au cours du XVIe, que leurs caractéristiques les rapprochent le plus des *stećak* préislamiques et qu'ils se distinguent des *nišan* des périodes postérieures surtout par le fait que ces derniers ne portent pas d'effigies ni d'inscriptions en alphabet dit *bosančica*.

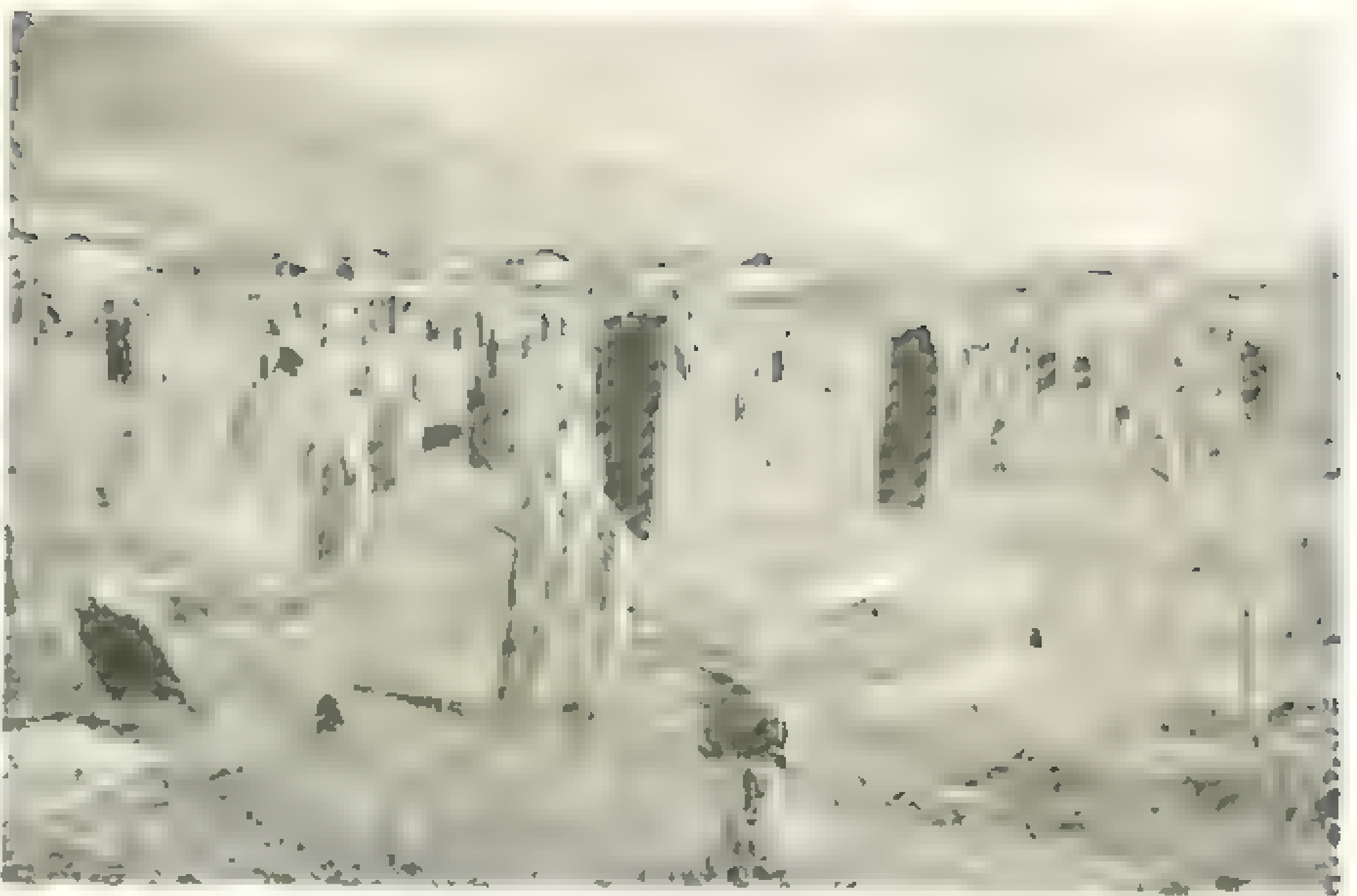

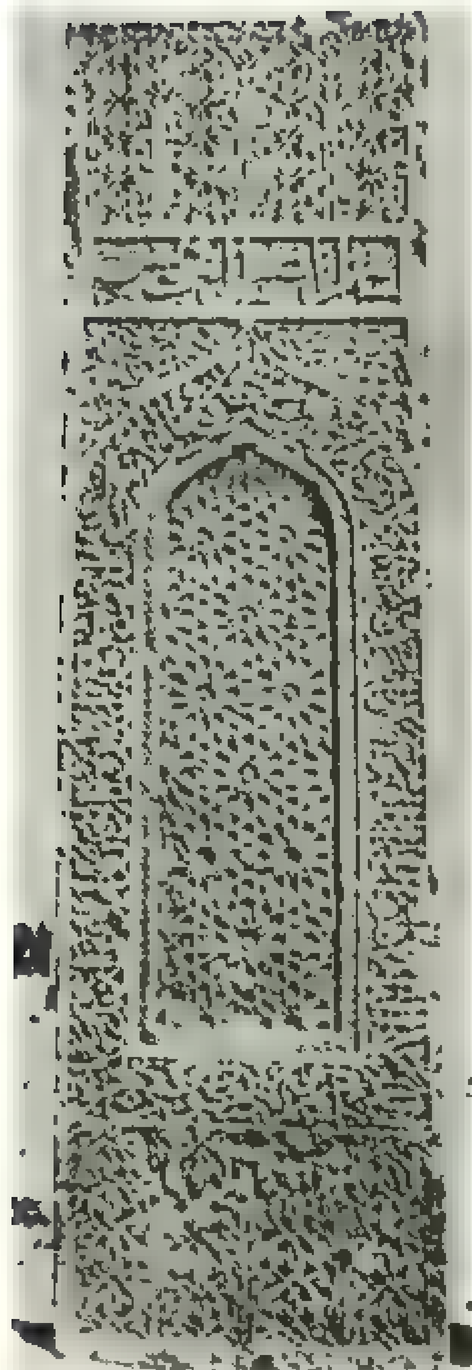
Sl. 1 Najčešći osnovni oblici šeme, nišana XV i XVI vijeka

S. Stari d[illegible] muslimanskog groblja u [illegible]rskom [illegible] grada Ko[illegible]

Sl. 5. Turski nišan u obliku stele u Ahlatu u istočnoj Anadoliji (po B. Karamağaralıu)

S[illegible] 6. — Scena [illegible] na [illegible] nadgrobniku u Arhe[illegible] [illegible]
u A[illegible] po K. O. [illegible]

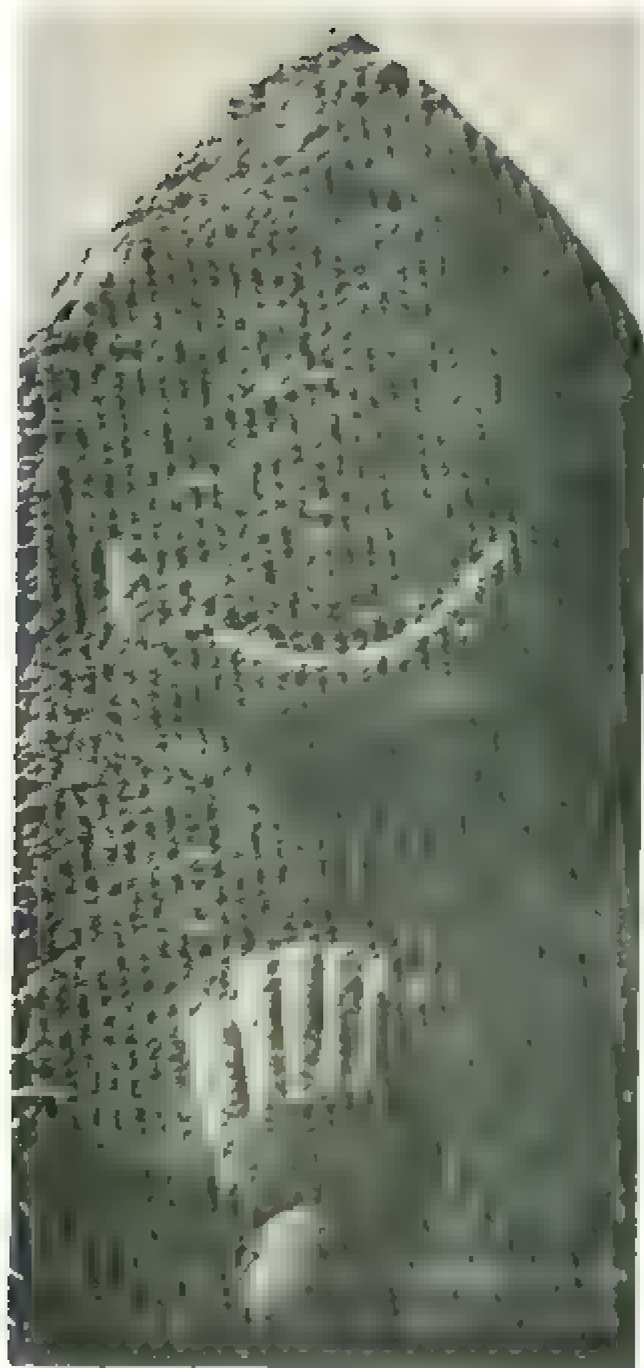

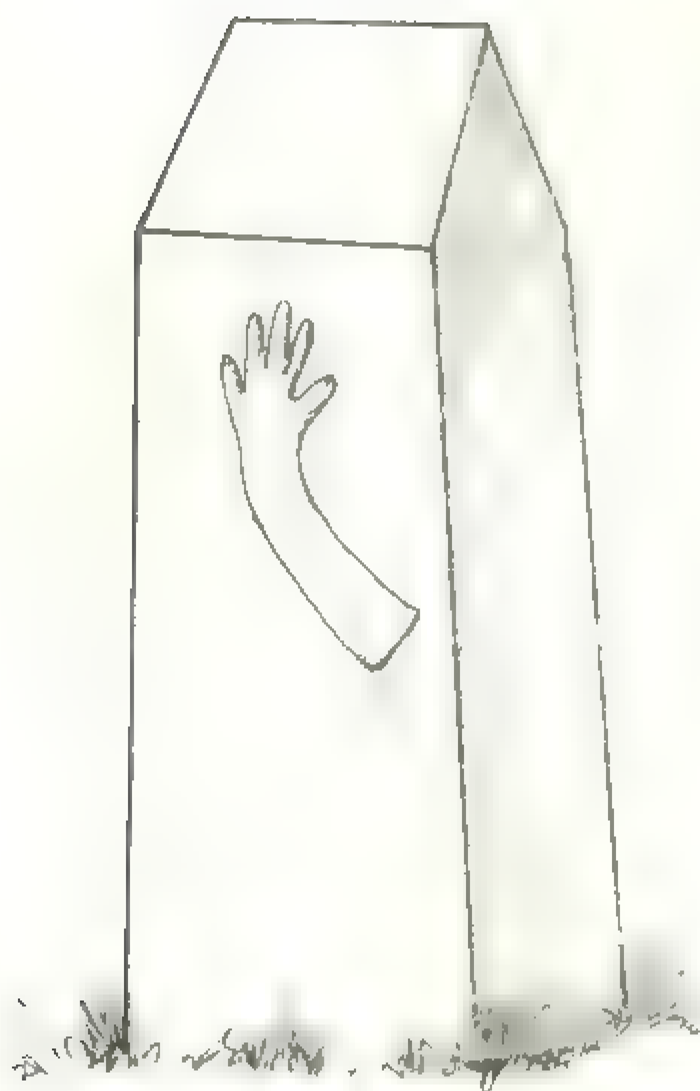
Sl. 11 — Ja[illegible] [illegible] nišana kod Alipašine džamije u Sarajevu

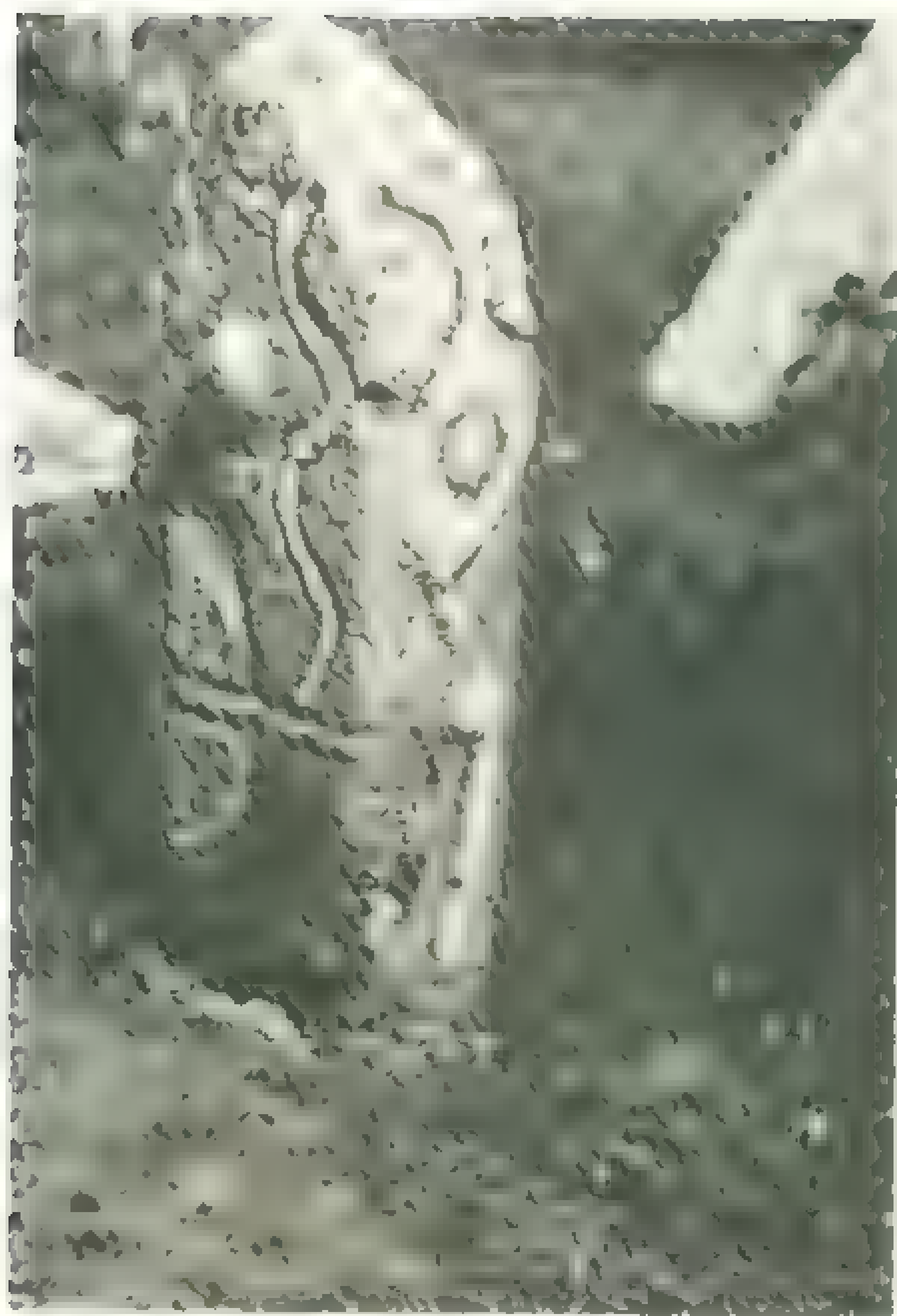

Sl. 16. — Nišan na Hanbinoj carini u Sarajevu

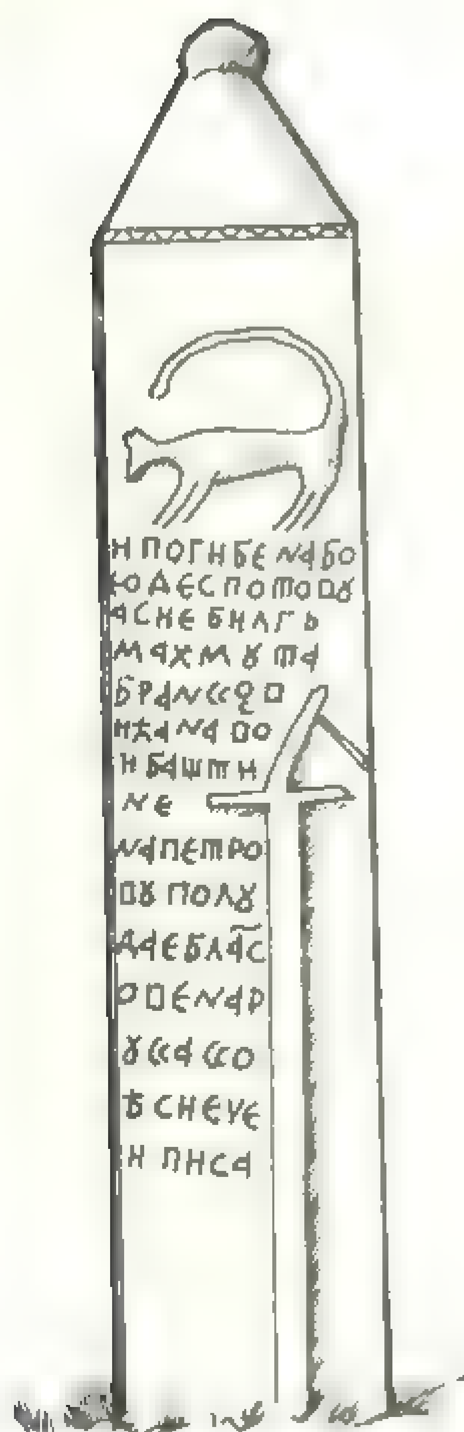

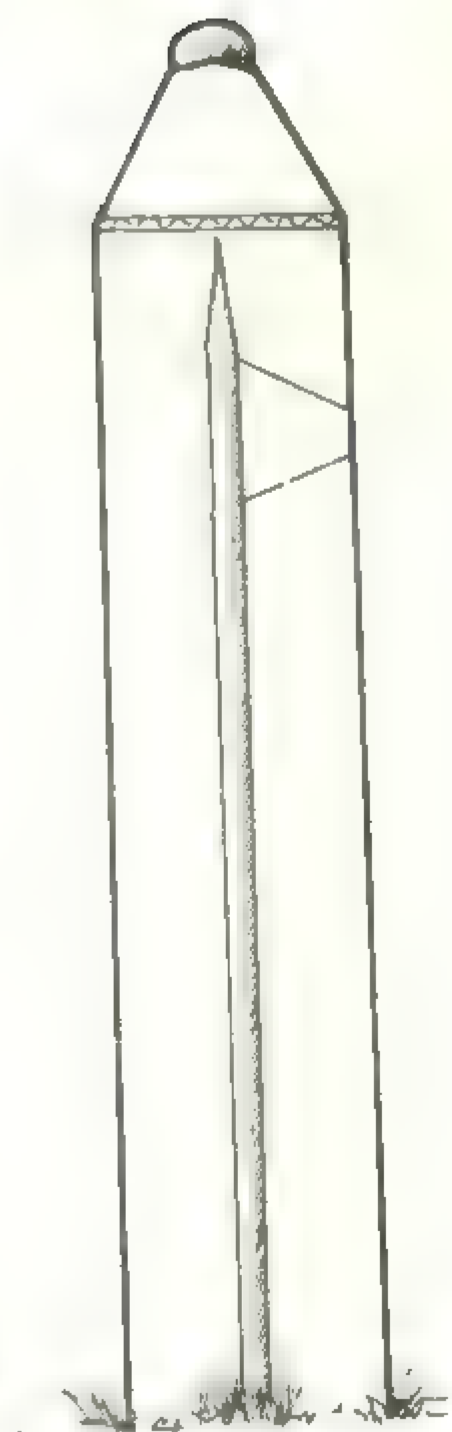
Sl. 18. — Prvi nišan na bivšem groblju u Hrasnici, u Sarajevu

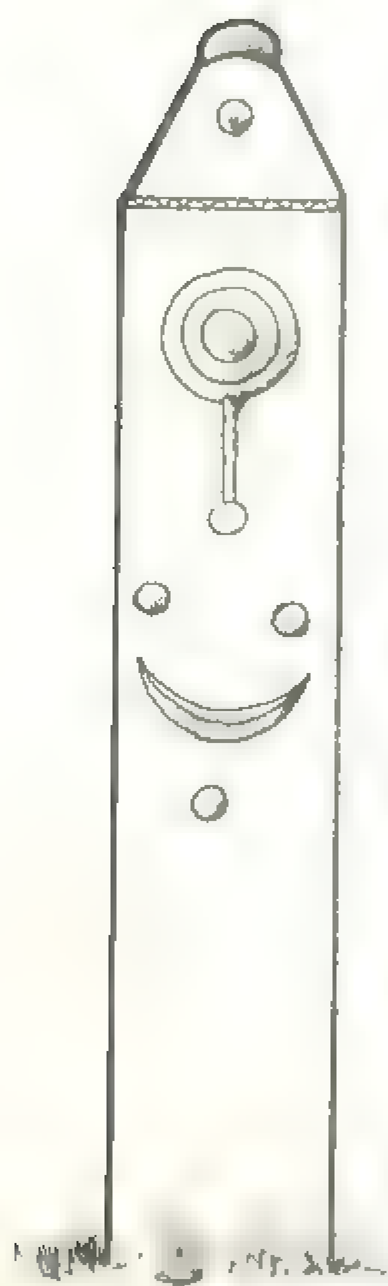

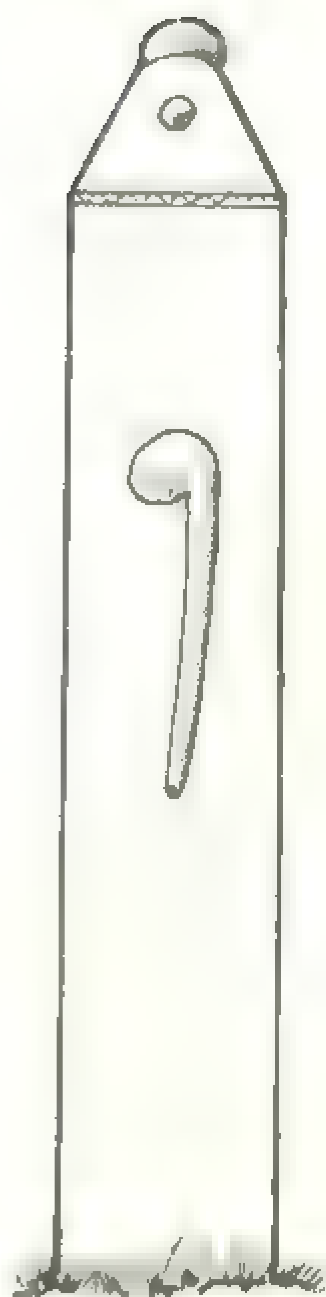

И ПОГИБЕ НА БО
ЮДЕСПОТОВȢ
АСИЕ БИЛГЬ
МАХМȢТА
БРАИЄЄꙊО
ИЖАНА ОО
И БАШТИ
НЕ
НАПЕТРО
ОȢ ПОЛȢ
ДАЕ БЛАС
ОВЕНАР
ȢЄАЄО
ЂСИЕЧЕ
И ПИСА

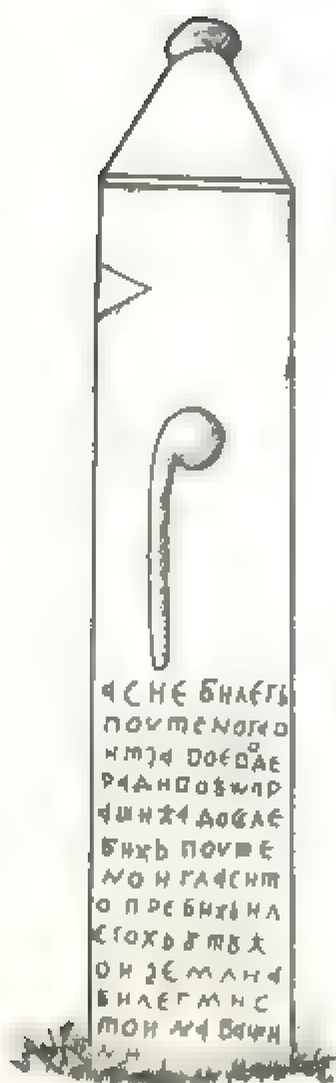

5 — Sjeverna strana [illegible] [illegible] ta Brankovića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

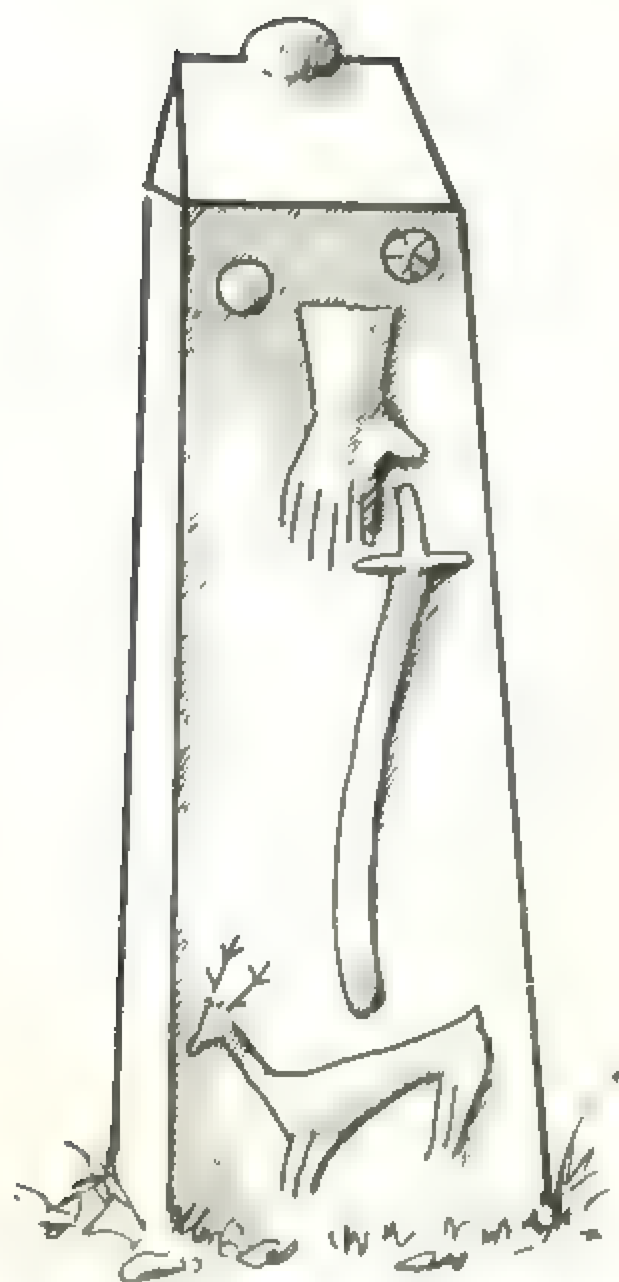
Sl. 27 — Istočna strana nišana [illegible] skog muzeja u Sarajevu

Sl. 28 — Južna strana [illegible] skog muzeja u Sarajevu

Sl. [illegible] — [illegible] stećak [illegible] [illegible] u Zemaljskom muzeju u Sa-rajevu

Sl. 30 — Reljefi jedne šire strane stećka u Muzeju grada Sarajeva

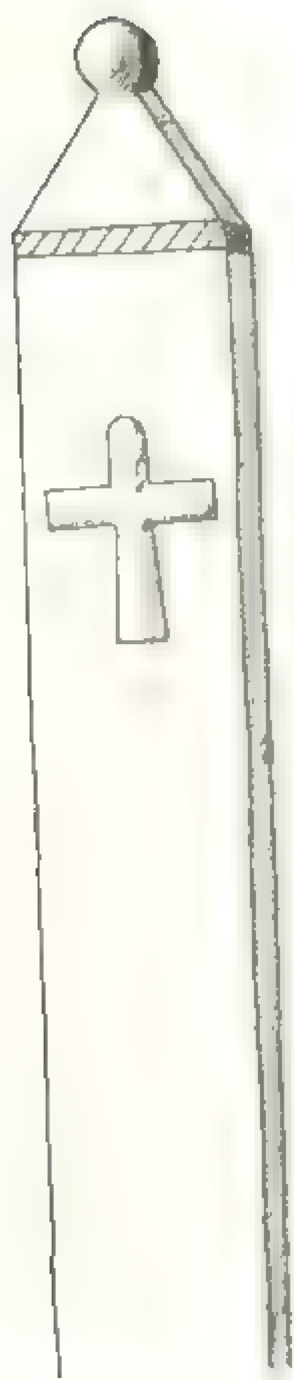
[illegible]

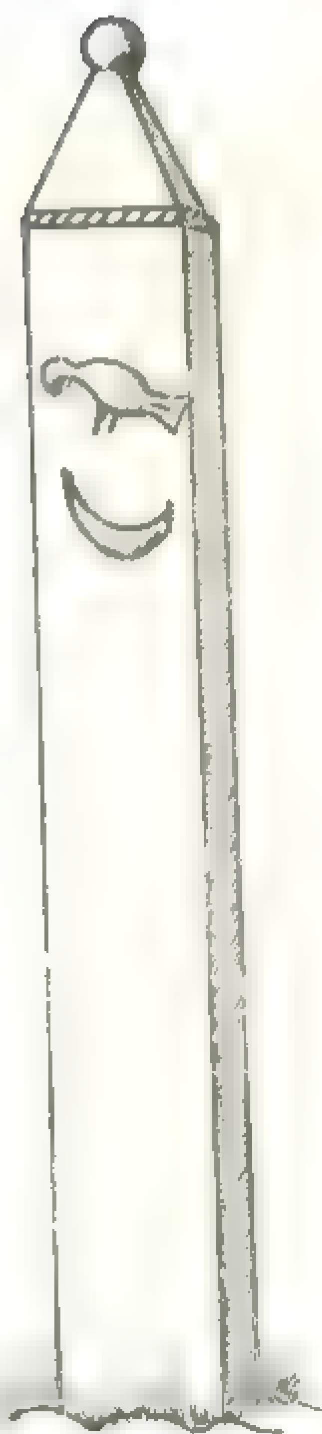

Sl. 36 — Prvi nišan u Vatali kod Kalinovika

Sl. 37 — Drugi nišan u Varoši kod Kotmorečka

[illegible] kod [illegible]

Sl. 42 — Nišan u Vragolovima kod Rogatice

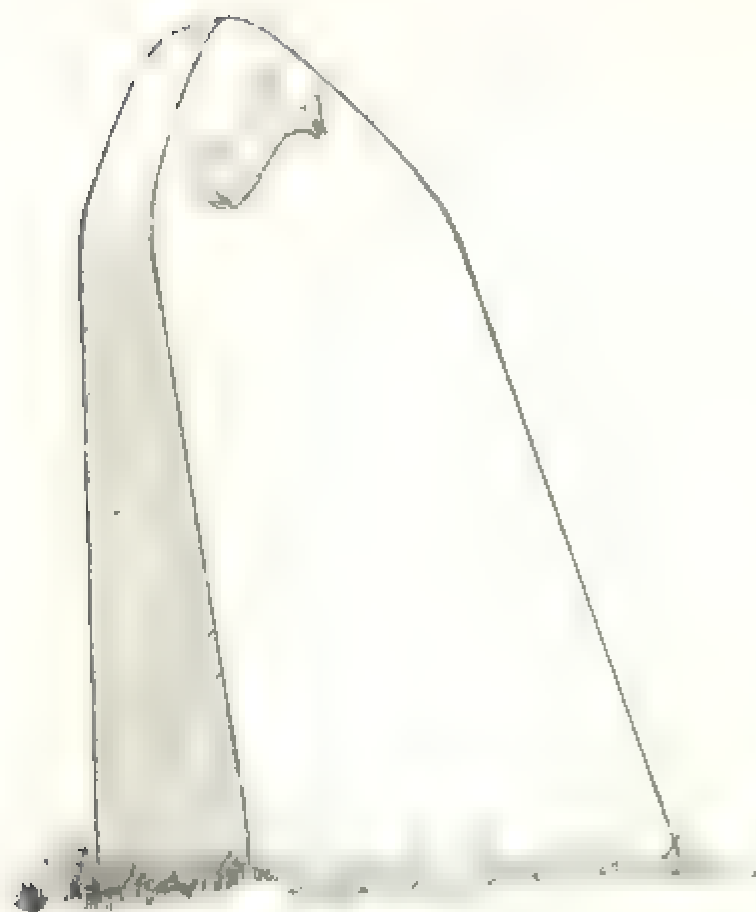

[illegible]

Sl. 67 — Nišan iz Varvare kod Prozora

3. Das ungarisch-serbische (raitzische) Anspruchwappen[1] 1415.

[illegible] (v. L. Thallóczy)

[illegible] von A. Ivić.

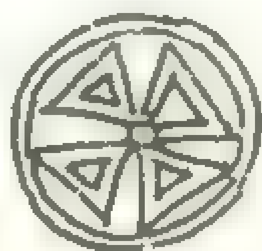

[illegible] and [illegible]

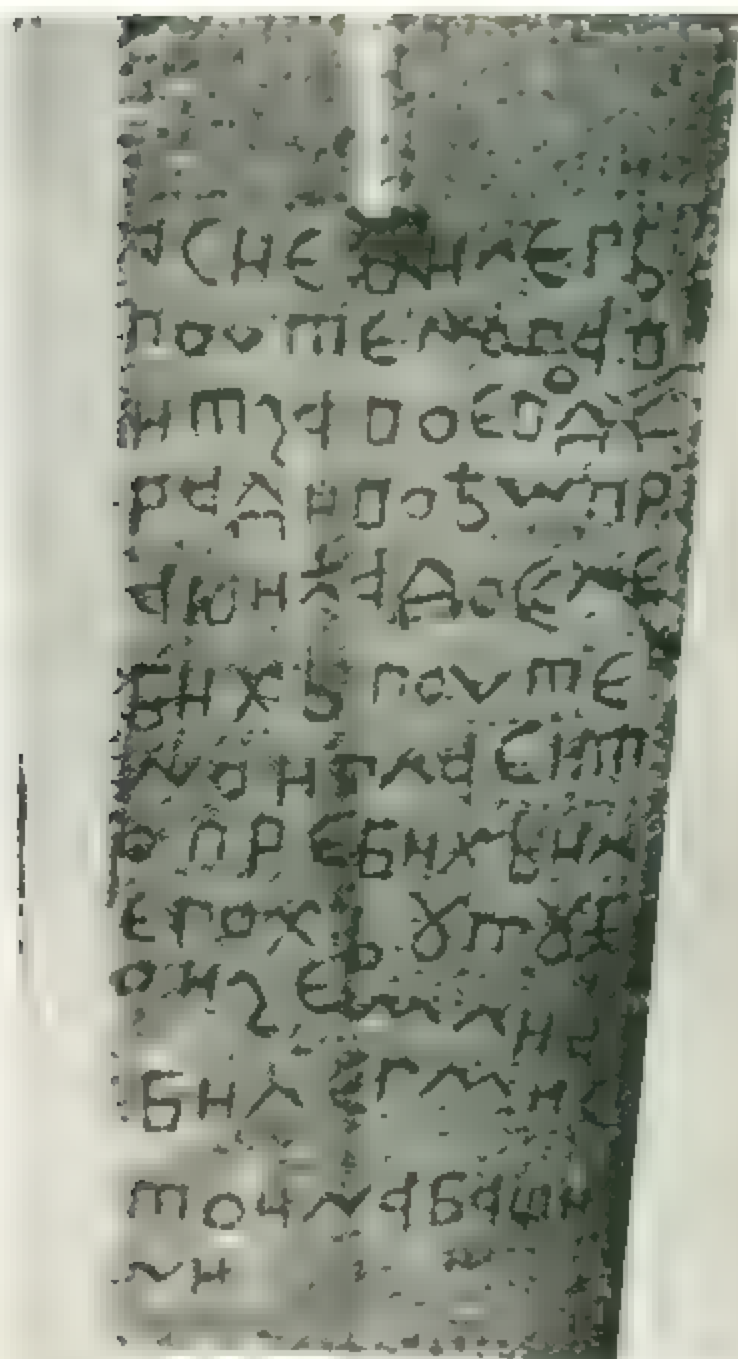

St [illegible]

Sl. 58 — Nišan i natpis Sulejmana [illegible] iz Dubravice kod Rogatice

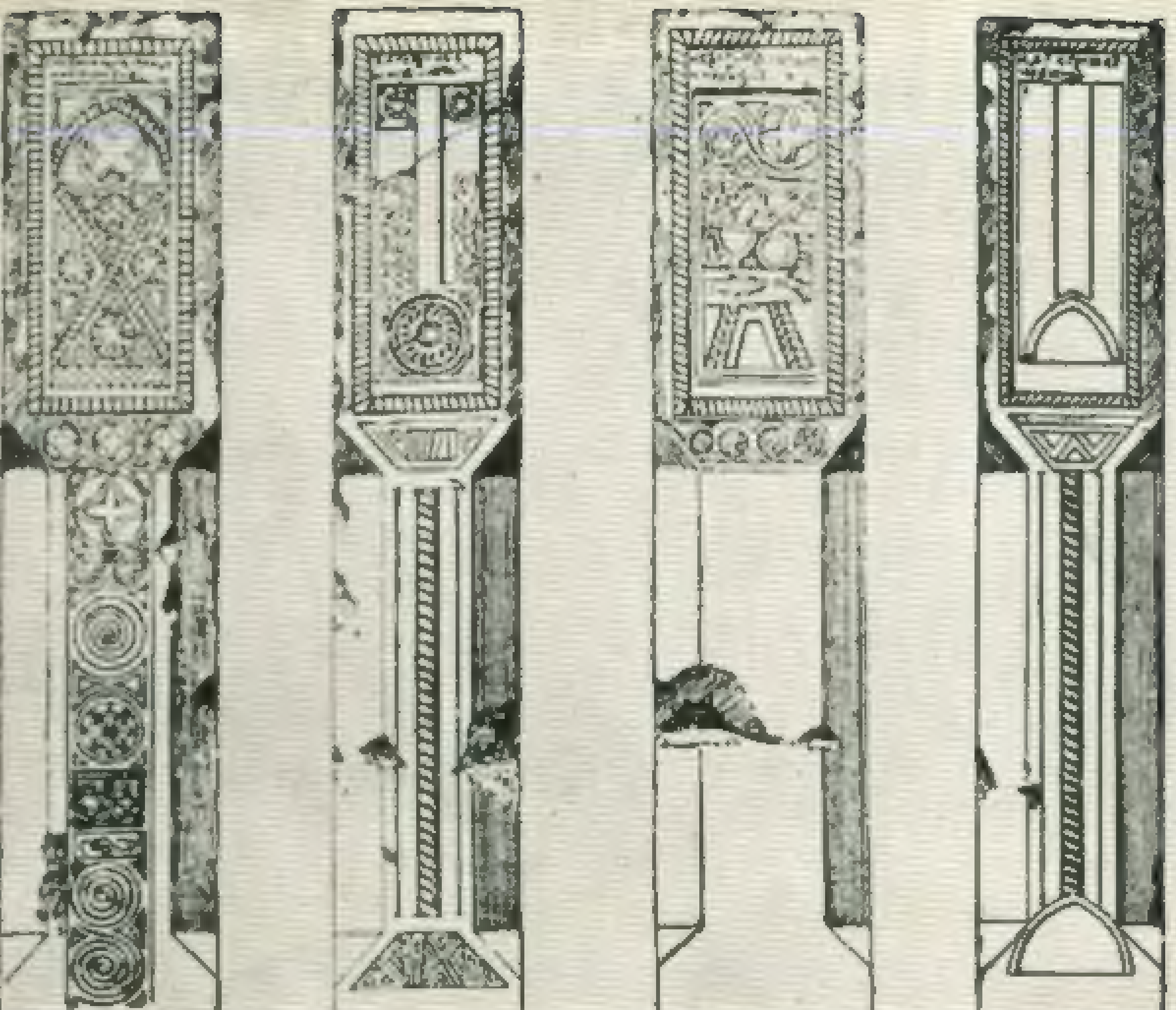

Sl. 59 — Natpis na [illegible] Radivoja Oprašića (po M. Vegi)

Sl. 61. — Južna strana gornjeg dijela krišćanskog nišana iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu)

Sl. 62. — Hrišćanski nišan iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu), snimljen sa svake strane zasebno (po Ć. Truhelki)

Sl. 61. — *Hrišćanski nišan iz Ljubine kod Ilijaša*

Štampa: NIRO «Glas» OOUR Štamparija, Banjaluka

Za štampariju: Josip Steinberger

Tiraž: 800 komada